

МАРІЯ ЗАНЬКОВЕЦЬКА

НА ШЛЯХАХ ПОДВИГУ Й СЛАВИ

М тояла люта зима 1908 року. І не тим вона була страшна, що навіть у нас на Україні траплялось — птиці замерзали на льоту і падали каменем на оголену безсніжну землю. А тим вона була люта й страшна, що по оголених безлюдних дорогах із села в село мчали озброєні загони «втихомирювачів», які нищили вогнем убогі селянські хати, а все живе — стариків і старух, матерів і дітей — рубали шаблями, засікали нагайками і в п'яному розгулі гарцювали по неохололих трупах. Страшна вона була й тому, що з переповнених тюрем щодня виводили закованих у кайдани селян-«бунтарів» — спочатку в суд (тоді в усіх містах були введені військові суди), а потім на шибеницю... Смертна кара, як писав Короленко, стала «побутовим явищем». Це був рік страшного розгулу реакції.

Це була зима того року, коли на весь світ прозвучали слова Толстого:

«Не можу мовчати».

«Не можна так жити... Або нехай закінчаться ці нелюдські діла, або... Що було б найкраще, так добре, що не смію навіть мріяти про таке щастя, щоб наділи на мене, так само як на тих селян, саван і ковпак, так само зштовхнули б мене з лавки, щоб я своєю вагою затягнув би на своєму старому горлі намилену петлю...»

Так писав великий письменник, слава й гордість російської літератури — Лев Толстой... Але це сталося вже влітку 1908 року, а ми говорили про зиму, яка готувала цей жах.

У ці ж зимові дні в Петербурзі відбувався маскарад суду над бездарними генералами-зрадниками, які так га-

М. Заньковецька

небно розкрили перед ворогом ворота Порт-Артура з його священними могилами героїв і прапорами, вкритими славою колишніх перемог.

А другий маскарад відбувався в Києві: суд над погромниками обернувся в готування нових погромів, у торжество «чорної сотні», почесним членом якої оголосив себе сам цар. Значок цієї банди він носив на грудях.

З особливим нахабством виступала ця «чорна сотня» проти прогресивних українських організацій і установ, у чому їх підтримувала така ж хуліганська чорносотенна преса.

— Ніяких Україн! — заявляв «Киевлянин» — орган, що виражав урядові погляди. І слідом за ним на всіх перехрестях, як вовча зграя, завивали його підручні під прапором «двоголового орла» з дрючком погромника в руках.

Вони розбивали вікна в книгарнях, рвали на шматки українські книги і тут-таки, на тротуарах, на базарних майданах, розпалювали багаття, в яких горіли книги і портрети Т. Г. Шевченка. Це був справжній погром при таємній і явній підтримці органів царського уряду і за найактивнішою участю всіляких бандитів без роду й племені, завербованих до так званого «Союзу русского народа».

Додамо на закінчення, що на тодішніх виборах до Третьої Державної думи із загальної кількості депутатів від України 105 чоловік — монархісти і «союзники» одержали 97 місць!

Про все це необхідно нагадати, щоб зрозуміти, яке велике політичне й громадське значення мав ювілейний вечір Марії Костянтинівни Заньковецької у зв'язку з 25-річчям її артистичної діяльності на сцені українського театру. Вечір відбувся 15 січня 1908 року в Києві.

Ні, це було не свято, бо свято передбачає веселощі, радість. Але посеред свіжих могил, на кладовищі не танцюють і не веселяться. Це було не свято, а щось далеко значніше. Вірніше назвати його демонстрацією протесту всієї передової, прогресивної України в гордій свідомості і своїй силі, і свого права. А саме в цій свідомості могла і мала право виступити на громадський суд велика художниця української сцени, що присвятила 25 років свого життя служінню народу могутніми, всепідкоряючими силами і засобами свого таланту, свого геніального дару.

Це вона, Марія Заньковецька, за двадцять п'ять років до цього ювілейного дня підняла на свої худенькі плечі театральні відерця в Полтаві, на батьківщині «Наталки Полтавки», і звідти, від берегів Ворскли, пронесла їх через Дніпро, спустилась до Чорного моря і побрела вверх, по містах і селах, по всій Україні, перебрела харківську Лопань і тихий Дон і від Воронежа вже на крилах слави пронесла ці відерця далеко-далеко, аж до Неві...

«Ні, то були не порожні, театральні, бутафорські відра, з якими вона виходила на сцену і в ліричній «Наталці», і в образі обдуреної і знеславленої Олени («Глитай»), і трагічної Харитини («Наймичка»). Сльозми горя народного, жіночого, дівочого горя наповнені вони до краю...

Ця мініатюрна дівчина з артистичною душею генія і незламною волею героя підняла їх на свої слабенькі дівочі плечі і з стогоном образи за свою батьківщину і за жіночу долю пронесла їх перед очима кволих і сильних. І на її сльози відгукнулися потоками сліз, і на її образі відгукнулись голоси мільйонів образених... А вона все йшла вперед і вперед, вище й вище... І здригнулись мармурові стіни палаців, коли й туди долинули її стогнання і її запитуюче:

— За що?..

Так продовжуй свій подвиг! Не залишай своїх відерець доти, коли вже не сльозми відгукнуться на твої сльози мільйони знедолених, як ті героїні, образи яких ти надіяла плоттю й кров'ю життя, а хвилию обурення й гніву, і вже не питають: коли ж кінець цим стражданням? а скажуть: годі!..

Живи й твори, велика Маріє... Твій подвиг не пропаде».

Так говорив колись, після ювілею Заньковецької, в товариському колі знаменитий адвокат по політичних справах Карабчевський, що виступав 1901 року в Полтаві на великому політичному процесі...

А вона, стомлена після спектаклю, відповіла скромним поклоном на цю промову, в якій була висловлена глибока правда про всепідкоряючу силу її мистецтва і про велике громадське значення її подвигу як артистки і людини...

У цей двадцятип'ятирічний ювілей 15 січня 1908 року їй судилося вислухати багато хороших, правдивих, щирих слів вдячності за її славний життєвий шлях.

А втім обставини були такі, що не все, що хотілося б сказати, було сказано. Жандармерія насамперед вимагала

зід дирекції 50 квітков для своїх агентів, які під виглядом звичайних глядачів розмістилися і в партері, і на балконах, де звичайно сиділи студенти, робітники, дрібні службовці. Кілька агентів перебувало і за кулісами, теж під виглядом «делегатів». Навіть вінки і букети тримали в руках.

Загалом же всі делегації повинні були пройти реєстрацію, після чого одержували квитки на право входу на сцену для привітання ювіляра.

І все ж ці «формальності» ні до чого не придалися. Люди входили на сцену і приводили своїх знайомих через чорний хід без жодної перевірки. А коли настав час вітання, то, не кажучи про зал, уся сцена була заповнена так, що й повернутися нікуди. Були гості і з Галичини, і з усіх кінців України, і з області Війська Донського, і з Москви та Петербурга, і, звичайно, від багатьох прогресивних організацій Києва.

Зустрічним ювілейним гімном, спеціально написаним до цього дня М. В. Лисенком, відкрилась урочиста частина вечора. Земляки з рідної Чернігівщини привертали загальну увагу своїми мальовничими костюмами і такими ж дарунками... Втім усього не згадаєш, не перекажеш... Відзначимо головне.

З глибокою увагою було вислухано привітання М. М. Коцюбинського. Текст його адреса зберігся, отже наведемо кілька, хоча й стриманих, але знаменних рядків, пройнятих великою думою, як і все, що виходило з-під пера нашого видатного художника слова.

«Кожний, хто тільки знає українську сцену, хто знає її діячів, той ніколи не забуде вашого імені, не забуде його історія України... Незабутній Кобзар українського гора поставив «слово» на сторожі, а ви понесли те слово, щоб палити серця, щоб будити у них чуйність до світла і рідної мови. Тільки палка душа і добрий зір поведуть народ на шлях сонця, на шлях переможниці — Весни!.. Бажасмо вам довгого віку, сили, енергії, — так, як Україні бажасмо найбільше таких людей, як ви».

Могутнім вибухом радості підхопила ці останні слова вся маса, яка заповнила театр зверху до низу, і на сцені, і у всіх проходах... А вона, як завжди скромна, відповіла на цей прибій моря глибоким поклоном.

А перед нею стоять і співають хвалу вже інші люди, і буря захоплень не вщухає...

В скромній робочій блузі, але з гордо піднесеною головою виступає делегат від робітників київського «Арсеналу». В руках у нього адрес в червоних стрічках і квітах: на багрянному широкому листі, як на бойовому прапорі, написано слова привіту... І кожне слово горить полум'ям...

«Коли ми бачили вас у «Наймичці», в «Безталанній», — так говорили робітники у цьому привітанні, — ми були певні, що утворити ці типи могла людина, яка всією душею співчувала всім пригноченим і пригнобленим, яка була з ними в їх змаганні до кращої долі...

Ми віримо, що настане день, коли зможемо вітати вас не тільки ми, окрема група українських робітників, а й весь пролетаріат від краю до краю нашої України».

І останні слова злилися з прибоєм моря — з заключними акордами оркестру.

Всі стояли, жодна людина не сідала, поки на сцені стояла героїня цього дня, цієї тривожної і світлої ночі, вбираючи в свою душу кожне слово, кожен сплеск хвилі народного захвату...

Виступали гості із зарубіжної України, вони принесли свої дари і привіти. Сповістили, що тяжка хвороба перешкодила Івану Франку, старому й вірному другові Заньковецької, приїхати на свято, на «зоряне свято», та слово його пролунало як привіт від єдинокровного народу-брата...

«...Зерно прозябло... і нива ожила і вкрилася рясною зеленню, зацвіла буйно, і в слушнім часі видасть багаті плоди. Ось ваша велика заслуга перед Україною і перед світом...»

«Не можна легковажити той народ, у якого серед видатних людей є Заньковецька» — прозвенів голос друзів з берегів Неви, з Петербурга.

«Ви заставляли нас разом з собою переживати страждання жертв несправедливого соціального ладу та людської темноти», — говорили друзі з берегів Кубані, згадуючи незабутні зустрічі перших років існування українського театру, осяяного генієм Заньковецької...

Нескінченням потоком на зміну одним підходили інші, підносили вінки з квітів, вінки з колосся золоті пшениці, підносили дари землі від вдячних, схвильованих сердець.

Без підпису автора було піднесено віршовану посвяту, в якій кожен рядок, кожне слово дихало правдою про великий подвиг:

Мов сонцем нам ти ясно засіяла,
І раптом всі побачили в ту мить,
Що ми живі, нас доля не стоптала,
Не вмер народ в ярмі і буде жить
І славить нову ю весну...

Та ось оголосили: «Гості з Полтавщини»... Вийшло двох: струнка дівчина в полтавському вбранні... і плахта, і запаска, і білосніжна сорочка, вишита голубим і рожевим шовком, і золотисті коси, і сині очі — все говорило про батьківщину першої «Наталки». І з нею поряд уже літній чоловік з сивуватим чубом і пушистою, з сивиною бородою. Земський лікар і громадський діяч. Він розгорнув полотнище, яке було у нього в руках. Дівчина підтримала це полотнище з другого кінця — і перед тисячами очей розкрилася чудова картина.

Широке, яскравосинє шовкове полотнище. Справа й зліва намальовані дві скелі. Між ними, на тлі синього неба, вогненні промені зорі на своєму сході. А на передньому плані — майже в людський зріст — стоїть, як жива, Марія Заньковецька в ролі «Наталки». І незмінні відерця стоять на землі. Немов живий двійник ювіляра!

На світлому полі білої скелі старовинним письмом великими літерами написано:

По той бік гора,
По цей бік гора,
Поміж тими
Крутими горами
Сходила зоря.

А на лівій скелі — продовження:

Ой то не зоря,
Дівчино моя,
Ой то наша незрівнянна
Заньковецькая...

Захопленню глядачів і всіх, хто стояв на сцені, не було краю.

З надзвичайною схвильованістю прозвучали прості слова спогадів, з якими виступив оратор:

— Чи ви пригадуєте того юнака-студента, що на вашій першій виставі у Полтаві, двадцять п'ять років тому,

кинув вам на сцену свою студентську шапку, повну квітів... Троянди, айстри, левкої... Отож був я, тільки трохи молодший, без сивини... І признаюсь, що квіти я украв з чужої панської оранжереї, бо крастих на всю Полтаву не було!..

Театр загуркотів від оплесків і веселого, радісного сміху.

А чудова повість про дні далекі продовжувалась.

Про те, як дівчата з Диканьки, з Малородового, з Опішні виряджались разом з батьками в Полтаву на «Іллінський ярмарок», а в хустках у кожної був захований святковий одяг на виставу Заньковецької.

Про те, як, наслуховавшись про полтавське чудо, клирошанки Старобудищанського жіночого монастиря йшли до Полтави нібито на богомілля, а під чорними сутанами у кожної був захований пишний одяг, не чернечий, звичайно, а селянський, дівочий, і розкішний дарунок для самої «чарівниці» — із старовинної монастирської парчі!

— А пам'ятаєте оту «сестричку Олімпіаду», що після «господи помилуй» співала у вас в театрі «Присунься ще ближче»?

Марія Костянтинівна сміялася з сльозами на очах, наче перед нею оживали чудові картини її власної юності.

...Справді, Заньковецька була першою актрисою, яку народ побачив, полюбив і назвав своєю. Про це так гарно згадувалося в той ювілейний вечір.

Пізно він закінчився. А ніч, суворая, жорстока чорна ніч, затаїла ще щось. Підле, злочинне...

Тієї ж ночі, після ювілею, коли всі розійшлися і погасли вогні, до квартири Садовського (він жив у приміщенні театру), де були складені всі ювілейні дари, увірвалися непрошені гості. Не злодії, ні! На такий злочин не підніметься рука звичайного «любителя чужої власності», — увірвалися переодягнені жандарми і викрали все, що становило для них інтерес...

Украдені були тексти привітань, стрічки із зворушливими написами... Не обійшлося, звичайно, і без крадіжки просто цінних дарунків... А знамениту картину «По той бік гора» було вкрадено з артистичної кімнати Заньковецької ще до закінчення ювілейного спектаклю. Так вона і зникла без сліду. Вияснилось потім, що працював над її створенням художник Г. Мясосєдов, картини якого ми можемо бачити і тепер у Третьяковській галереї. У нього

в Полтаві була своя садиба з чудовою майстернею, де працювали його друзі й учні. Він був теж у числі палких поклонників таланту Заньковецької і завжди відвідував її вистави і в Полтаві, і в Петербурзі.

Чи треба говорити про те, з яким почуттям образи і гніву Марія Костянтинівна переживала це несподіване «завершення» ювілейного свята! Правда, децю вдалося зберегти.

Та в її гордім серці знайшлися й інші почуття. В газетах було надруковано два листи: один — загальна подяка всім друзям, що вшанували її скромне свято, а другий — особливий: відповідь робітникам на їх вітальне слово. Ось уривок з цього листа:

«Я вірю в кращу будучність рідного народу, я вірю, ні, я певна, що вільний геній цього народу створить нову, вільну, національну штуку*. Ця штука буде стояти в глибокому органічному зв'язку з інтересами народних мас, буде допомагати їх різнобічному розвитку, їх боротьбі за кращу будучність, за красиву духовно і сильну людину...»

Так відповіла М. К. Заньковецька робітникам київського «Арсеналу», які вшанували її свято палким пролетарським привітом.

Тепер читач зрозумів, чому у вступній частині розповіді ми детально зупинилися на громадсько-політичних настроях всієї Росії і, зокрема, Києва. В таких умовах і весь ювілей і М. К. Заньковецька стоять перед нами в зовсім іншому освітленні, ніж звичайні ювілей діячів сцени. Перед нами — ювілей художника-громадянина, в руках якого факел мистецтва палає полум'ям борця за народ, за його кращу будучність.

Під проводом Комуністичної партії революція перемогла. І в перших рядах діячів науки і мистецтва, діячів, для яких справа народного щастя була близькою, кровною, ми побачили Марію Костянтинівну Заньковецьку.

І роки, і важкий шлях, половину якого наша геніальна художниця сцени провела по-циганськи — «на колесах», підірвали її фізичні сили. Але вона радісно зустріла нове життя і його нових законних господарів та будівників. В її очах світилася і радість і віра в майбутнє! А серце кликало до радісної праці! Новий глядач і будівники нового життя зустріли її як старого, вірного друга...

* Мистецтво.

Надали їй почесне місце в рядах передових борців і увінчали її посивілу голову високим званням народної артистки.

Серед тих, хто в день 40-ліття її служіння народові прийшов поздоровити Заньковецьку з цією високою нагородою, були й ті арсенальці, які в дні найстрашнішого лихоліття по-товариському, як справжні друзі-соратники, підтримали в ній віру в той світлий день, коли вже не окрема група робітників, а весь пролетаріат «від краю до краю нашої України» зустрінеється з нею для спільної радості!

Глибоко проникало в серця слухачів кожне слово привіту, з яким звернувся до Марії Костянтинівни її багатолітній соратник і друг Панас Саксаганський. Він віддав славу й честь її талантові, істинно національному, і її подвигу на благо й щастя рідного народу.

І поет нової, Радянської України Павло Тичина вітає її як

Благословенної землі,
Трудяшого народу —
Жінку найкращу!

Були й старі друзі. Сивоусий старик, у минулому земський діяч, передаючи ювілярові вінок із квітів і пшениці, нагадав про те, як бувало молоді ентузіасти випрягали коней з фаєтона і «самотужки» везли Заньковецьку до готелю, де вона зупинялася в дні гастролей у Харкові...

Це було 15 грудня 1922 року в Києві, в колишньому приміщенні Українського драматичного театру, якому тоді ж присвоїли ім'я Заньковецької. Цим історичним днем по суті і закінчилась театральна діяльність Марії Костянтинівни Заньковецької.

Правда, ще до ювілею дирекція Державного українського театру запропонувала артистці ввійти до складу трупи, та від цього Марія Костянтинівна відмовилася в своєму листі*.

«Щиро дякую, — писала вона, — за запрошення мене до складу трупи вашого театру. Але, на превеликий жаль, моя старість, вічні хвороби, які так мене люблять в останні часи, — все це примушує мене одмовитись з подякою від запропонованої честі бути в складі нової трупи. Нема

* Листа наводимо з деякими скороченнями, що не мають принципового значення. — В. Ч.

вже в мене бувшої енергії, сили й працездатності, а примушувати моїх товаришок по амплу грати, крім своєї, і мою чергу в виставах, зловживаючи їх терпінням і ласкою, лічу надалі неприпустимим і тому нахожжу потрібним врешті покласти кінець.

Дякуючи ще раз всім і за все, шлю своє останнє простіть і прощайте.

М. Заньковецька.

У затишній скромній квартирі на Червоноармійській вулиці, оточена увагою й любов'ю сім'ї своєї племінниці Н. О. Адамовської-Волик, Марія Костянтинівна дожила в спокої останні роки свого життя в колі друзів і близьких, віддаючись спогадам про минуле, неповторне і незабутнє. Коли здоров'я дозволяло, вона навідувалася в рідні місця на Ніжинщині, де були в неї старі подруги-ривесниці, для яких ім'я Заньковецької було священним.

З 1927 року вона живе в Києві уже безвиїзно. А 4 жовтня 1934 року Марія Костянтинівна закінчила свій життєвий шлях. Шлях творчої праці, шлях подвигу, тому що творчий шлях її був осяяний великою ідеєю служіння народові в його боротьбі за краще майбутнє.

Великий був подвиг, і важкий був цей шлях. Ми зупинилися на двох ювілейних днях пошани і слави. Це були дні підсумків. Однак і на шляху до цих днів, на шляхах її творчого життя були знаменні, відзначені творчими радощами, пам'ятні дні.

Не можна пройти мимо тієї перемоги, яка була здобута Заньковецькою в таборі ідеологічних ворогів.

Не визнаючи ніякої України, редактор реакційної петербурзької газети «Новое время», публіцист і критик О. Суворін змушений був схилитися перед величию генія цієї «неіснуючої нації», і сказати про Заньковецьку знаменні слова: «Такої артистки нема у нас і за всю нашу пам'ять не було». І далі: «Це не Мочалов, якого проривало натхненням, це щось гармонійне, це жива людина, яка залишається вірною собі від початку й до кінця — і в печалі, і в радості, і у відчаї». «І всі ці відтінки почуттів, які звучать то ніжністю, то горем, то благанням, то відчаєм, то дитячою наївністю, передаються п. Заньковецькою, її чудовим голосом з такою досконалістю, що не знаєш, чи є які недоліки в її грі. Я просто кажу, іншої такої актриси я ніколи не бачив».

А бачив він багато й багатьох.
І. Ю. Рєпін говорив, що коли б йому можна було кинути все, щоб на полотнах картин відбити образи, створені на сцені Заньковецькою, це була б найдорогоцінніша галерея, присвячена жінці з народу, яка вимагає права на щастя й радість і яка занепащена в кайданах сімейного і суспільного рабства...

Великий російський письменник Л. М. Толстой, як зачарований юнак, зберігав у своєму заповітному куточку хусточку Заньковецької з ролі Харитини, що так його чарувала. Хусточка ця досі зберігається в Московському музеї Толстого.

Один з глибоких знавців і цінителів мистецтва — В. В. Стасов земним поклоном поклонився «великій і незрівнянній художниці правди життя в мистецтві».

1893 року в Одесі М. К. Заньковецька з групою артистів-корифеїв вітала П. І. Чайковського після першої вистави «Пікової дами». На розкішному вінку, піднесеному геніальному композиторові, було написано: «Смертні — безсмертні!»

Через три дні Чайковський, який знав М. К. Заньковецьку ще з гастролей у Петербурзі, прийшов в український театр з візитом-відповіддю. В його руках був такий же розкішний вінок. Композитор підніс його Заньковецькій. На стрічках було написано: «М. К. Заньковецькій — безсмертній від смертного». Ці ж слова він повторив голосно, кладучи вінок на голову скромної Софії («Безталанна»). І весь театр повторив ці слова привіту, що прозвучали з уст великого генія музики.

Театральна діяльність Л. В. Собінова почалася в українському театрі. Захоплення талантом М. К. Заньковецької збереглося у нього на все життя. Пізніш, уже в радянські роки, виступаючи у нас на Україні полум'яним пропагандистом українського оперного репертуару, — як оригінального, так і перекладного, — він згадував про ці зустрічі. «Йї генію, — говорив Собінов, — я зобов'язаний тим, що слово і пісня, народжені на берегах Дніпра, стали для мене такими ж дорогими, рідними і близькими, як моє рідне слово і моя рідна пісня».

А ось зовсім недавно, 1948 року, в дні II з'їзду радянських письменників України, сивоволосий грузинський письменник Шалва Дадіані, розповідаючи про культурні зв'язки народів-братів великої радянської сім'ї, згадав

про зустрічі з М. К. Заньковецькою в 1897—1898 роках у Тіфлісі. Юнацьким захватом дихало кожне його слово, коли він говорив про підкоряючу силу й красу її геніального обдаровання.

«О, коли б зібрати в одно всі квіти і вінки, якими засипали й обдаровували артистку, коли б зібрати всі слова, пролиті з нею разом, всі вітання»,— пише в своїх спогадах про Заньковецьку багатолітня супутниця і свідок її подвижницького життя, її слави, Софія Віталіївна Тобілевич. Але зразу ж обриває свої слова про слова і квіти, бо не в цьому бачила Заньковецька мету й смисл свого подвигу. «Все минає... і не вертає,— продовжує С. В. Тобілевич,— залишається тільки спомин про велике й святе, якому віддала людина життя й любов, спомин про ті високі ідеали, які запалювали і вабили до життя душу Марії Заньковецької в часи її молодості, які освічували і гріли її ясну осінь і тішили похилу старість аж до смерті». Її слово дійсно жило своєю правдою, і кожен образ, створений нею, жив, дихав цією правдою життя і ніби запитував: «А де ж шлях до щастя, на яке має право людина?..»

На це питання відповіло саме життя Великим Жовтнем!

Усе це таке величне, таке значне, що викликає необхідність відповісти на питання: звідки, з яких джерел велика художниця напоїла своє велике серце, свій гострий, допитливий розум і незламну волю живою, «цілющою» водою правди життя й натхнення?

Коли ми прочитаємо сторінки її життя, нам стане зрозумілим шлях її слави і подвигу, увінчаний безсмертям. Адже її мистецтво, як вічовий дзвін, будило заснулих, надихало живих і благословляло на боротьбу за щастя народне.

Таке мистецтво гідне безсмертя.

МІЖ ДВОХ СТИХІЙ

Село Заньки, за 15 верст від Ніжина, розкинулось серед соснових лісів, піщаних бугрів і болот, що були колись озерами, а потім поросли густим комишем. Тут було роздолля для диких качок і водяних курочок... А колись, давно, за старовинними переказами, тут водилися навіть гуси і лебеді. У цій частині Чернігівщина нагадує Полісся. Земля тут неродюча, і це відбивалося на добробуті

поселення, відбивалось і в народній творчості, на якій лежала печать туги і горя. Одна була радість і надія — ясне сонце, і до нього звертались творчі мрії народу. Про нього співали пісень у зимові вечори, коли, за старовинними народними прикметами, сонце повертало «на весну», його зустрічали в радісні весняні дні на світанку, коли на сході щойно загорялася зоря, а дівчата й діти вибігали на зелений лісовий пагорок, щоб дивитись, як сонце, підіймаючись над землею, почне «грати-вигравати».

І першою вибігала зустрічати сонце маленька дівчинка, яку подруги називали Марусею, а дома — Манечкою.

Прямо із своєї дитячої постелі, в чому була, вона бігла по лісовій стежці до заповітного пагорка, щоб зустріти сонце. Ось воно бризнуло першими променями — і з цього моменту треба було дивитись на нього відкритими очима, поки воно не підійметься вище в усій своїй сяючій величі.

За нею вже поспішали подружки, і всі разом співали:

Вийди, вийди, сонечко,
На зелене полечко...

Так розповідала Марія Костянтинівна вже на схилі віку, коли бувало огорнуть її спогади далекого-далекого дитинства.

Я любив ці хвилини. Опустивши вії, тихим голосом, майже пошепки, вона немов перечитувала заповітні сторінки свого чудового життя, починаючи з дитячих переживань маленької кароокої Марусі.

Село Заньки — її батьківщина. Народилася М. К. Заньковецька 22 липня 1860 року. Народження її сталося в обстановці, яка визначила її відношення до простих людей, до народу. Незадовго до того невеличкий, але затишний поміщицький будиночок, в якому минуло життя кількох поколінь Адамовських, згорів. Вся родина переселилась у флігель, де звичайно жили всі дворові люди на чолі з нянькою Сухондікою, яка, по суті, була серед них «найстаршою». Там-таки була й кухня, до якої на обід і вечерю сходилися усі дворові — і старі і молоді.

Тут народилася наша майбутня артистка, яка з дитячих років зріднилася з простими людьми, з їх побутом, з їх соковитою живою говіркою, з піснями й казками, з тихими оповіданнями про всякі життєві злигодні й печалі. Тут запалали перші вогники любові до природи, до

сонця, звідси ж, з цих дитячих вражень, зародилося в душі дитини співчуття до людського горя, до людських сліз.

Марусю іноді лаяли у батьківському домі за те, що вона не могла пропустити жодного похорону і завжди проводжала покійників на кладовище. Там із слізьми вона припадала до свіжої могили разом з рідними покійника, і губи її мимоволі повторювали слова голосіння:

— На кого ж ти мене покинула? А як сонечко почне пригрівати, я буду тебе виглядати...

За те полюбили її прості люди і дивувались: «Що це за дитина росте, ніби нічого у неї панського нема...»

Сухондика в ній душі не чула. А був ще кравець — з дворових людей — на ймення Петро, старенький. Після «волі» він зостався при панському дворі, але працював не тільки на все село, а навіть з Ніжина приїздили до нього «городські» дівчата-франтихи, тому що краще за нього ніхто не вмів пошити керсетку по всій формі. Він і свою «паняночку» нарядив у таке українське вбраннячко, що всі милувались... Цю любов до добірності народного убрання Марія Костянтинівна зберегла на все життя. Звичайно одягалася вона дуже скромно, але театральні її костюми відзначалися, в залежності від ролі, вишуканістю, граціозністю, смаком і красою. Щождо вишивання, то тут вона з дитячих років не знала суперниць. Вже така була художниця-майстерниця! Старий Петро дивився на дівчинку з замилюванням. І вмيراючи в глибокій старості, коли його прийшли провідати всі «пани» Адасовські, звичайно, з любимицею, сказав на прощання: «Помираю... А жаль мені тільки сонечка та тебе, моя Манечко...»

З українським убранням, яке він пошив для своєї «панночки», вийшла ціла історія. Дівчинці вже пішов восьмий рік. Батьки вирішили віддати її до пансіону, який відкрила в себе сусідка, вдова-поміщиця, що жила недалеко від них, у селі Кошелівка. У поміщиці теж була дочка, і була гувернантка-француженка, яка навчала дітей, крім мови, танцям і музиці.

Виряджати в Полтаву, до інституту, не хотілося. Але, маючи п'ятьох дітей і будучи змушена вникати в усі господарські справи, мати Марії Костянтинівни, Марія Василівна, чудова, добра жінка, яка, до речі сказати, наділила і свою улюблену дочку красою, що нею вона славилась «на весь Ніжин», — займатися навчанням не мала

часу. Батько ж, Костянтин Костянтинович, чоловік скромний, тихий, закінчивши курс наук у Ніжинському лицейі, де незадовго до нього вчився і М. В. Гоголь, волею дворян був призначений суддею в Ніжин і там провів більшу частину часу. Він теж не міг нічим допомогти у вихованні дочки. Сини мали право на навчання у військових гімназіях і училищах з поваги до пам'яті діда, Костянтина Григоровича Адасовського, мова про якого буде далі. Отож довелося зупинитися на пансіоні; тим більше, що це було, як кажуть, «спід боком». Так і вирішили. Відслужили молебень «святomu Науму», який повинен був наставляти дітей «на ум», нагодували, одягли в пишне вбраннячко Петрової роботи і хатніх вишивальниць, зав'язали в хустку друге, робоче вбрання, заготували різних ласощів, до яких дитина звикла вдома, і урочисто відвезли до пансіону.

А днів за три-чотири дитя з риданням прибігло додому. Та ще в якому вигляді: сорочечка, спідничка — й нічого більше.

Виявилось, що француженка сміялася з «мужицької мови» дівчинки, а за урок французької мови начепила на груди учениці аркуш паперу з однією лише французькою буквою «р», тобто «парессез», а по-українськи — «ледашниця»... Ображена дитина не витримала такої суворості кари і вранці, поки ще всі спали, швидко вдяглася в своє «мужицьке» вбрання, чобітки-сап'янці теж узла і побігла додому. Думала — пробігти версти зо три така дрібниця! А на узліссі стояв віз з циганами. Циганчата накинулись на дівчинку, зірвали з неї всю одягу, зняли чобітки, відібрали вузлик — і пустили в такому вигляді, в якому її побачили вже вдома. Так несподівано скінчилася перша наука. Ніякі умовляння, ніякі вибачення, ніякі обіцянки поводитися з дитиною делікатніше, — ніщо не допомогло. Маня сказала «не піду» — і не пішла.

Незабаром з'явилися нові чобітки. Постарався і Петро — проявив усе своє мистецтво. А батько привіз із Ніжина кілька разків коралів — купив на ярмарку у греків, якими, як відомо, Ніжин славився ще з давнього часу. І горе забулося. А навчання вже було переведено спочатку в Ніжин, а потім у Чернігів, де знайшлися достойні люди, пам'ять про яких зберегла Марія Костянтинівна до кінця своїх днів. В Чернігові, у «тюті Саші» — О. В. Маркевич — Марія Костянтинівна зі своїми подруж-

ками влаштувала домашні концерти. Та приїзди в Заньки на вакації продовжувались, і благотворний вплив села відбився на характері майбутньої актриси теж на все життя.

Саме в Заньках бережно й свято додержували сімейних традицій, які передавалися з покоління в покоління. У старому погорілому будинку зберігалися реліквії предків у вигляді старовинної зброї, збереглися навіть старовинна кольчуга, шолом та якась особлива шабля. Це ще від дідів-прадідів, могили яких з масивними камінними плитами і написами довго стояли на цвинтарі біля старої церкви. А послужний список діда Костянтина Григоровича заслуговував пам'яті, поваги і сімейної гордості. На п'ятнадцятому році дід вступив у піхотний Бутирський полк — з колишніх козацьких полків. Це було в 1803 році. А в 1805 році він уже відзначився в боях під Аустерліцем, в 1807 році брав участь у взятті Ізмаїла, в 1810 — перебував на бойовому становищі в Молдавії та Волощині, в 1811 — у складі гарнізону в кріпості Анапа. З 1812 року він брав участь у боях під Смоленськом, Бородінім, Тарутінім, Мало-Ярославцем і Красним, а в 1813 — у битвах під Лейпцигом. Далі з боями пройшов через усю Францію від Суассона до Парижа. Історичний шлях! Зранений, так багато зазнавши, багато побачивши, в 1816 році, після одинадцяти років безперервного бойового життя, він вийшов у відставку в чині капітана і повернувся у свої рідні Заньки. Одружився і вирішив відпочити, на що мав повне право. Та стаття «гречко-сісм» ніяк не міг. Не схотів знатися з усякими лежебоками, що, як ведмеді в барлозі, проспали всі роки безперервних війн і тільки зраділи, коли їхні кріпаки — переможці Наполеона — повернулися на свої попелища, прикрашені славою, але не заслуживши права бути вільними і zostалися, як і були, кріпаками, яких можна було сікти на конюшні різками і нагайками.

Дід дивився на життя інакше. Воїн суворовського гарту, він таким zostався до кінця своїх днів. Його називали «чудаком» за те, що полювання стало його пристрастю. Сусіди з задоволенням міняли на орну землю свої лісові ділянки з заплелими болотними озерами. Він у кожній такій ділянці будував мисливську хатину, де й проводив час у полюванні... Все-таки — «бойова обстановка». Взимку бив звіра, навесні і восени — птицю.

В непогожі осінні вечори він писав записки про своє життя і навіть складав вірші на хвилюючі його теми. Все це писалось не для друку, а для себе, для пам'яті.

Під час пожежі загинули і ці рукописи разом з дідівським архівом, але деякі афоризми увійшли в сімейний побут. Їх запам'ятав батько Марії Костянтинівни, а від нього дещо zostалося і в пам'яті дочки.

Не пригадую, з якого приводу Марія Костянтинівна навела кілька рядків «дідівської мудрості». Випадково, в розмові:

— Це виходить зовсім так, як говорив мій дід.

І прочитала:

Ужель вновь должен стать рабом,
Кто в дни войны тебе был другом?
Нет! Вместе бились мы с врагом
И вместе мы пойдем за плугом.

Ці рядки малюють старого воїна з найкращого боку. В них нема й сліду дворянської пихи і стародворянського чванства.

Принципи ці поклали свій відбиток і на відношення Адасовських до народу, до селян. Правда, кріпаків у них було небагато — близько дванадцяти чоловік, з них майже половина була при дворі. Старі так і zostалися там після волі «доживати віку», а молодь вийшла в люди, не розриваючи своїх просто-таки родинних зв'язків з колишніми «панамі», особливо з усіма любимою Марусею. В дні ювілеїв вони приїздили, як приїждять на свято справжні родичі.

Батько Марії Костянтинівни був людиною обдарованою. Ще замолоду він брав участь у влаштуванні концертів і вистав, які з легкої руки Гоголя увійшли в побут вихованців Ніжинського ліцею. А в себе вдома, в Заньках, він організував невеликий хор із селянської молоді. В цьому хорі виступала й його донька, — з дитячих років у неї спостерігалися великі музичні й вокальні здібності. Сам батько любив співати під акомпанемент гітари і, вже будучи в літах, захоплював Саксаганського, який під час чернігівських гастролей заїздив провідати рідних Заньковецької.

Батько перший помітив і оцінив артистичні здібності своєї улюбленої доньки. Але серйозно про це не думалось. Справа йшла про те, щоб добре виховати її, а потім і «влаштувати».

тувати» за достойну людину, бо в заміжжі тоді бачили і мету, і призначення дівчини. Підготовку до цієї завітної мети повинен був здійснити пансіон, — спочатку в Ніжині, а потім у Чернігові, — звідки Марія Костянтинівна вийшла вже «хоч зараз під вінець». Вона розмовляла по-французьки, вміла добре танцювати вальс, кадрили і навіть «лянсьє» — танець, що нагадував старовинний менует; ну й, звичайно, годилося знати початки літератури, історії... Мета виховання — повторюємо — була одна: підготувати наречену, яка не осоромила б себе при зустрічі з майбутнім мужем. І самим бажаним женихом був, звичайно, військовий, офіцер.

Марія Костянтинівна любила розповідати про це виховання і про те, як образ майбутнього «офіцера-жениха» хвилював уяву дівчат.

Тепер це смішно, але так би воно й було, коли б у цю стихію обов'язкової пошлості не втрутилася інша стихія, владніша й могутніша...

Ця стихія — народ!

І коли яка-небудь блідолиця пансіонерка сумовито акомпанувала і виводила тремтячим голосом: «Кого-то нет, кого-то жаль, к кому-то серце рвѣтся вдаль», — Маруся Адамовська ставила перед нею інші ноти і вихором неслася в українському народному танці, в якому вона відзначалась навіть там, у Зньках, серед дівчат. За танцями йшли пісні — насамперед з тієї ж «Наталки Полтавки», з якою в Чернігів приїздили мандрівні «малоросійські трупи артистів», головним чином з Полтави, а потім і інші пісні народні, для яких вона сама добирала акомпанемент.

Подружки дивувалися. Але по закінченні танців і пісень Марусі Адамовської знову починали бринькати своє, сумовите.

Величезну роль у свідомому житті Марії Костянтинівни відіграв її пансіонський учитель М. П. Вербицький, про якого необхідно сказати кілька слів.

Ім'я Вербицького ми зустрічасмо в 60-х роках серед представників передової чернігівської інтелігенції, зусиллями якої в 1860 році в Чернігові були відкриті школи для дорослих селян і жіночі недільні школи, організувались гуртки самоосвіти для вивчення історії та літератури України. В організації і розвитку цих культурних вогнищ брав участь навіть сам Тарас Шевченко: він

надіслав до бібліотеки школи для дорослих 50 примірників свого «Кобзаря» і значну суму грошей. Такі ж школи були відкриті і в Ніжині, та проіснували вони недовго. Спочатку їх закрили в Петербурзі й Москві «за шкідливий напрямок», а далі в Києві і по всій Україні. Але здорові зерна не засохли і принесли свої плоди.

Викладачем чернігівської школи був і М. П. Вербицький, який по закінченні Ніжинського ліцею займався педагогічною діяльністю, в тому числі і в пансіоні, де вчилася Марія Адамовська. Та це було вже значно пізніше. Він же входив до складу «Чернігівського українського драматичного гуртка аматорів», який відіграв величезну роль у розвитку української театральної культури в Чернігові. У Чернігівському історичному музеї зберігалась фотокартка, на якій були сфотографовані всі члени цього гуртка, серед них — і М. П. Вербицький та його сестра.

Саме він, Вербицький, не тільки звернув увагу на виїздове обдаровання своєї учениці, але й приклав багато зусиль для розвитку її духовного й громадсько-політичного кругозору. З його рук Маруся одержала Шевченкового «Кобзаря», можливо навіть з тих примірників, які були подаровані самим поетом для народних недільних шкіл, — і вона придала своїми надбавками устами до живоносного джерела творчої правди про той народ, з яким вона зріднилася з перших днів свого життя. «Катерина», «Гололя», «Причинна» заволоділи її розумом і серцем. Вербицький познайомив її і з творчістю Некрасова, вірші якого про жіночу долю особливо були близькі серцю майбутньої великої артистки.

Вже тоді чутливий учитель зрозумів, що справжній шлях його улюбленої учениці — сцена. І не сцена взагалі, а служіння народові мистецтвом театру.

Все хвилювало й захоплювало вдумливого вчителя: і глибока правда кожного її слова, і народність пісень, з якими Маруся виступала в домашніх концертах, і сценічні образи, в яких вона пробувала виступати на домашніх виставах. Тут була «Наталка», і... «Антигона» Софокла в окремих уривках, які читала його учениця в справжньому стилі класичної трагедії.

— Ні, ні, — говорив він, — сцена — це ваше покликання й призначення... Іншого шляху не може у вас бути... Благословляю вас на цей шлях. Він важкий і небезпечний. Але він — прекрасний.

Вербицький говорив із своєю ученицею так, як в ті роки говорив Нещасливцев Аксюші: «Хто тут відгукнеться на твоє багатство почуттів! Хто оцінить ці перлини, ці брильянти сліз! Хто, крім мене? А там? О, коли половину цих скарбів ти кинеш публіці, театр розвалиться від оплесків... Ти молода, прекрасна, в тебе огонь в очах, музика в розмові, краса в рухах... Там за одну сльозу твою заплаче тисяча очей...»

Так здійснювалося велике таїнство посвячення юного, але безсумнівного таланту!.. Слова вчителя глибоко западали в душу і обпалювали серце.

Незабаром одначе духовний зв'язок з учителем обірвавсь. Для Марусі Адасовської знайшовся «муж, до того ж військовий», — це був товариш старшого брата офіцера артилериста. У Ніжині справили весілля, і життя дівчини, вихованої в настроях, характерних для 70-х років XIX століття, немовби повинно було піти по звичайному обивательському шаблону. Та в боротьбі двох стихій перемога цієї стихії була недовгочасною.

А що ж з Вербицьким? Кінець 70-х років був катастрофічним і для Чернігова, яким він був і для Петербурга, Москви, Києва, Харкова, Одеси й інших культурних центрів тодішньої Росії. Балканська війна 1877—1878 рр., прославлена героїчними подвигами російського народу, про які Болгарія, визволена в ті роки від турецького рабства, до цього часу згадує із вдячністю. Вона розбудила і в серцях російського народу давню надію на визволення від своїх власних «турків», але ця надія була погашена кров'ю, шибеницями, заглушена брязкотом кайданів і передсмертними прокляттями жертв жандармського нацильства та царського «правосуддя». В числі потерпілих був і Вербицький, проинятий ідеями боротьби з самодержавством і беззавітного служіння народові.

Вже через багато років, в Орлі, де гастролювала українська трупа на чолі з Заньковецькою — тоді вже прославленою артисткою — до неї за куліси прийшов виснажений, висохлий сивий старик. Лише по очах, полум'я яких не погасили роки каторги, Марія Костянтинівна впізнала свого старого вчителя, натхненника й друга. Зустріч була хвилюючою для обох... Все, все згадалося, і з слізьми вдячності «геніальна учениця» поцілувала зморшкувату руку свого вчителя... А потім обнялися й розцілувались.

— Тепер я можу вмерти спокійно, — сказав на прощання старик: — хоч одна мрія мого життя збулася... Інші добудуть наші діти і внуки.

Та вернімося до перерваного.

Вінчалися в Ніжині. А справжнє «весілля» з усіма народними обрядами відсвяткували в Заньках. Туди з'їхалися усі родичі, усі сусіди. Були почесні гості і з Чернігова, були й студенти з Ніжинського ліцею, артисти-аматори, за участю яких і під керівництвом Вербицького, вже по закінченні пансіону, Марія Костянтинівна вперше виступила на сцені. Тоді було покладено початок її сценічної діяльності... Але продовження зразу не сталося: саме на ці роки припадає заборона українських вистав, а «Наталка» вийшла заміж, та не за Петра, а за... офіцера артилериста, з приводу чого й відбувалося в Заньках у Адасовських родинне свято.

Але найбільшою радістю для Марусі була участь у цьому святі її любимих подружок, селянських дівчат. Вони ото і влаштували справжнє «весілля»... з обрядами, піснями, танцями і зворушливими проводами.

Високими голосами заспівували дівчата:

Січана калінонька, січана,
А вже ж наша Марусенька звінчана,
Золотий перстень на руці,
Червоний чобіт на позі...

І Маруся співала до матусі:

Ой матінко моя,
Тепер я не твоя,
Вже ж бо я того папа,
Що з ним шлюб я брала.

Співали й сумних пісень про те, як Маруся питала у своєї рідної матусі — «чи буду я така, як калінонька ця», а матуся устами дівчат відповідала:

Будеш, доненько, будеш,
Поки в батенька будеш,
А як підеш від мене,
Спаде красонька з тебе,
Як з каліни червоненької,
Так і з тебе молоденької.

І співали, і випивали, і до чарочки «веселенької» приспівували:

А хто п'є, то той кривиться,
Хто не п'є, то той дивиться,

А дивиться пильнесьенько,
Бо випив би ширесенько,
Біда — не дають.

І приспівували:

А вже ж наші родителі,
А вже ж наші приятелі
Горілочку п'ють...
На много літа!

І проводжали свою Марусеньку в далеку доріженьку...
Там було і плачу, і сліз, і благань —

Свого рідного краю не забувати.

На тому й розсталися на багато літ.

Тепер перелиньмо далеко-далеко, за Дністер, на березі якого стоїть і зараз місто Бендери. А сімдесят років тому це було місто-кріпость, в якому перебували військові частини російської переможної армії, очікуючи демобілізації після закінчення російсько-турецької війни 1877—1878 рр. Герої форсування Дунаю під ворожим вогнем творили чудеса хоробрості. Як же нам не згадати, що в списку героїв цієї війни, нагороджених найвищим орденом Георгія за доблесть і відвагу, на перших місцях стоять два наших земляки: навідник-артилерист Семен Давидюк із Житомира та бомбардир Іван Помпар — киянин. Двома артилерійськими пострілами вони зірвали і потопили турецький броненосець, який обстрілював наші війська під час переправи. Це трапилося в перші ж дні війни, 27 квітня 1877 року.

Далі — перехід через Балкани, Шипка, Плевна, — аж до воріт Константинополя. Болгари були визволені з-під важкого турецького ярма. яке давило їх протягом п'яти століть! Султан попросив миру. Війна скінчилася. Війська повертались уже по визволеній Болгарії, їх вітав визволений народ... Але сліди турецьких звірств зустрічались на кожному кроці. Спалені міста й села, братські могили і багато посиротілих, що оплакували своїх батьків, стариків, юних дочок, занапашених яничарами і башибузуками, матерів, які втратили своїх немовлят... Про це необхідно згадати тому, що все це має пряме відношення до нашого оповідання про Марію Заньковецьку.

Її чоловік одержав призначення в Бендери, куди вони й приїхали незабаром після весілля. Нам, хто недавно пережив злигодні війни і радість перемоги, цілком зрозу-

мілий той настрій, який панував у бендерській кріпості, куди повсякчас прибували нові й нові фронтовики-офіцери, очікуючи демобілізації. Тут і гордість, і радість, і прагнення відпочинку, розваг.

Улаштовувалися вечори, концерти, невеликі аматорські вистави — переважно, звичайно, коротенькі водевілі із співами й танцями. Концерти закінчувались живими картинами «на військовій темі»:

— Умираючий воїн передає сестрі-жалібниці свій орден і лист на батьківщину.

— Російський солдат рятує болгарську дівчину, над якою яничар уже замахнувся своїм ятаганом.

— Осман-паша, комендант Плевни, вручає свою шаблю російському генералові...

Молода «офіцерша» не зразу освоїлася з новими людьми, — це вже не прості веселі ніжинські студенти, не звичайні чернігівські «дами», у яких тільки й розмови, що про господарство та про дітей... Тут — офіцери, овіяні славою переможців; дружини їхні теж купалися в славі чоловіків. А вона — тихенька, скромненька. Тільки й слави, що очі.

— Ах, мадам, хто вам подарував цю пару чудових очей? По-моєму, навіть грішно мати такі очі! — замилувався старенький полковник з орденською стьожкою на грудях. — Я лише у молодих гречанок в Афінах бачив щось схоже... Та й то — куди ж їм!

Марія Костянтинівна конфузилась. А потім звикла до всяких компліментів.

«Чёрные очи, чёрные очи, яснее дня, темнее ночи», — наспівував який-небудь бравий капітан, здаля підіймаючи склянку з золотистим вином. — За ваші чудові очі, мадам!

Якось, очікуючи свого чоловіка, вона сиділа біля розчиненого вікна перед фортеціано і від нічого робити спочатку шось «бринькала», а потім тихенько заспівала, — до речі, поблизу нікого не було. Згадалось щось рідне, і полилася тиха сумна пісня: «Коло млина, коло броду два голуби пили воду»... І раптом сталося щось несподіване: коли вона співала «вони пили, вуркотіли та й знялися, полетіли» — її підтримав якийсь чоловічий голос. М'яко, правильно, сердечно, як бувало в Ніжині...

Вона обірвала пісню, оглянувшись. На дверях стояв високий, стрункий вусатий офіцер, з яким вона хоча вже

й познайомилась, — у кріпості всі були знайомі, — але поговорити якось не довелось. На грудях у нього красувався «Георгій», а на голові — чорна шовкова пов'язка. Він був контужений у голову, тому й носив пов'язку...

Тепер уже пісня зблизила їх... Прізвище Марії Костянтинівни він знав, а своє назвав уперше:

— Тобілевич... Ми з Херсонщини... З Єлисаветграда...

— А я чернігівка...

Незабаром після цього вони вже брали участь у живих картинах — так запропонувало кріпосне начальство... Марія Костянтинівна зображувала болгарську дівчину, на яку накинувся яничар, а Тобілевич — російського воїна, який її рятує.

І всі дивувались, як хороше вона передає на своєму обличчі жах, а далі — радість, побачивши рятівника.

Вдруге випадково почула спів Марії Костянтинівни дружина коменданта кріпості Іда Гаврилівна Єсіпова. Жінка інтересна, але замкнута, вона жила осторонь від усіх. Очевидно, якась драма була у неї на душі, та про це ніхто і нічого не знав. Просто називали її «гордячкою-генеральшею».

Це сталося так. Марія Костянтинівна знову сиділа біля рояля і співала щось. Раптом у відчиненому вікні з'явилась Єсіпова, закутана у білий шарф, і заговорила ласкаво й ніжно, як ніколи і ні з ким не розмовляла:

— А це що за пташка?..

Так сталося знайомство, а далі і зближення з цією жінкою, яка відіграла велику роль в долі майбутньої артистки.

Тепер, коли генеральша зацікавилася нею, становище Марії Костянтинівни в товаристві зразу змінилося... Без її участі не проходив жоден концерт. А дуети за участю Тобілевича викликали захоплення. Була спроба поставити українську п'єсу, але суворий начальник не дозволив: «Раз заборонено — значить, і для нас теж заборонено».

Чи треба пояснювати, що Тобілевич, з яким у Марії Костянтинівни сталася тут перша зустріч, після демобілізації обернувся в Миколу Садовського — одного з трьох братів Тобілевичів, які відіграли таку велику роль в історії українського театру. Між іншим, у п'єсі Івана Тобілевича «Безталанна» введена та сама пісня «Коло млина, коло броду», з якої почалася творча співдружність майбутніх

корифеїв українського театру — Заньковецької і Садовського, ще в Бендерах*.

Трапилася там і ще одна подія, яка розкрила такі глибини молодого, ще нікому невідомого таланту, про які ніхто тоді і не здогадувався.

Готувалася програма чергового концерту з живими картинами. Марія Костянтинівна попросила дати їй право самій подумати над однією картиною. Звичайно, це було їй дозволено, і всі нетерпляче чекали, чим обдарує їх молода актриса-аматорка.

І ось настав рішучий момент.

З-за куліс, ледве ступаючи змученими, подряпанними ногами, — мабуть, довелось їм походити і по гострих каміннях, і серед колючих хащів, — вийшла дівчина-болгарка. Про це говорило лахміття живописного, з прошвами, з вишивками вбрання, яке болгарські дівчата одягали лише в свято. На плечах — лахміття якоїсь красивої хустки. Тремтячими руками болгарка пригортала до напівоголених грудей щось загорнуте в пістряве ганчір'я... Мабуть, це дитина, — так подумали всі... Нерухомі, немігаючі величезні чорні очі вдивляються пильно в далечінь. Голова прикрита шматками чогось строкатого. Звідти вибиваються тонкі пасма волосся, ніби дві чорні змії. Одне пасмо перетинає обличчя, застигло в смертельному жаху. Жінка зупинилася, присіла на землю і, тихо наспівуючи щось без слів, без мелодії, заколисусь «дитину», пригортаючи її до грудей... Потім раптом ніби прокинулася і, швидко відкинувши лахміття, в яке було закутане немовля, дотикається до нього засохлими устами і, поїнята жахом, схоплюється: в руках у неї не дитина, а кусок обгорілого поліна... Вона держить його на витягнених тремтячих руках.. І з очима, повними невимовної скорботи, — а чорні брови здригнулись і застигли в якомусь зигзагу, — то пригортає обгоріле поліно до грудей і губів, то знов протягує вперед, немов благає про допомогу. І з глибини душі на високих трепетних звуках пливають слова, як криваві струмені:

Шуми, Марица... окровавлена,
Плачет девица... люто ранена...

* У постановці Садовського ця пісня перенесена в картину «Сімейного щастя» (III дія). І виконувалася так, як буде сказано нижче. — В. Ч.

Це — слова з пісні скорботи, які ввійшли потім у народний болгарський гімн... Кілька разів простогнала ці страшні слова і знову присіла, пригортаючи обгоріле поліно до уст... І замовкла... Закам'яніла, немов статуя, видита з бронзи. І ніщо не здригнулось — ні вії, ні брови, ні очі, ні губи, ні щоки з застиглим відбитком безутішного горя...

Це тривало кілька секунд. Але секунди здавалися безконечними, вічними, як безутішне горе... А потім поволі підвелася й попливла тим же змученим кроком, що і ввійшла... І стогнучий, перериваний шепіт плів разом з нею:

Шуми, Марица... окровавлена...

Коли вона зникла за кулісами — глядачі не знали, що робити. Всі були приголомшені... Ніхто не думав ні аплодувати, ні викликати, як звичайно. Сама Єсипова поспішила за куліси і там залишалася довгий час. Потім публіка очутилась, почувилася аплодисменти. Та Марія Костянтинівна більше в цей вечір не показувалася і ніч провела генеральші.

Навіть звичайних танців того вечора не було — так всі були зворушені несподіваним чудом. Згадували на другий день, як Марія Костянтинівна ходила по циганських таборах — на березі Дністра їх було завжди багато — і купувала у циганок старий болгарський одяг. Циганки не розуміли, для чого молодій красуні потрібне таке лахміття, але на всяк випадок вимагали високу ціну. Вона не торгувалася і платила, скільки хотіли. Потім усе це було випране і пристосоване для задуманої картини.

— Ні, ти, дитино, не для нашої землі народжена. Твій шлях один — театр. І я буду тобі помічницею в цій справі. Для іншого життя ти не потрібна. Себе погубиш і того, з ким зв'яжеш своє життя, — до такого висновку прийшла Єсипова після цього знаменного вечора.

Згадуючи про нього багато років пізніше, М. К. Садовський говорив: «Здавалося, ніби я заглянув у безодню, з дна якої, з надр земних на мене блиснув дивовижний самоцвіт, і такого самоцвіту ще на землі не бувало. У цьому творчому етюді закладено було джерела для далішої невичерпної творчості. Тут тобі і Оксана, і Олена, і Маруся, і Софія... для кожної своє зернятко... І обгорілий пеньок замість немовлятка — ми його знову побачили в

«Глитаї», на вершині трагізму... Одне слово — перед нами в той знаменитий вечір спалахнув вогонь Прометея... Геній».

Бендерські дні приходили до кінця. Єсипов одержав призначення в далекий Свеаборг комендантом кріпості. Туди, не без впливу генеральші, незабаром призначили і чоловіка Марії Костянтинівни — на високий пост командира кріпосної артилерії. Демобілізувався і Микола Тобілевич, тому що він не був кадровим офіцером, а вступив до армії добровольцем, щоб узяти участь у війні за визволення слов'ян з-під турецького ярма. Чесно виконав свій обов'язок і повернувся на батьківщину, сподіваючись на те, що буде знято ярмо заборони з українського театру, що настане такий час... Під такими настроями за бокалом вина і було складено жартівливий «договір» з чоловіком Марії Костянтинівни, що він відпустить її на сцену, якщо український театр буде дозволений...

І ось Марія Костянтинівна на півночі. Кріпость Свеаборг вся висічена була в гранітних скелях. Її завдання — стояти незламною твердиною для оборони шляхів до Петербурга з боку моря.

У цьому кам'яному мішку опинилася Марія Костянтинівна, вже почувуючи в собі інші могутні сили, гідні будь-якої жертви.

А тут мертва тиша, крізь вузькі віконні щілини — сумовите море, сірозелене, без сплеску, без буйного прибою, без принадної даліни, все всіяне гранітними скелями, немов якесь старе, забуте кладовище.

Кругом часовые шагают лениво,
В ночной тишине то и знай,
Как стон раздаётся протяжно, тоскливо:
— Слу-ша-а-ай!..

І ніщо не могло пом'якшити це враження кам'яної могили, до якої кинуто живцем поховану людину, юну бунтівливу душу, що прагнула життя, сонця, живого єднання з народом, творчих радостей, подвигу! Ніщо!

Іноді на катері можна було проїхати з кріпості до Гельсінгфорса — нинішньої столиці Фінляндії, але там було все чуже й вороже, в кращому разі — офіційно-коректне. Та ні звуку рідного, ні слова, ні привіту, ні усмішки... Смертельна туга. Трохи розважали заняття музикою і співом у музичній школі в Гельсінгфорсі, але на призначену годину треба було повертатися в кам'яний мішок.

Вважалося великим святом, коли на два-три дні Єсипова брала Марію Костянтинівну з собою до Петербурга, і там вони проводили вечори в театрах. Але тут — Єсипова любила балет, італійську оперу, французьку комедію. Лише зрідка погоджувалася вона «проскучати» вечір — ради своєї полонянки — в російському театрі. І це для Марії Костянтинівни було і радістю, і скорботою. Присмоно було познайомитися з М. Г. Савіною, як виявилось, землячкою. Савіна народилась на Україні, але артистичне життя її пройшло в Петербурзі... Було радісно бачити гру великих російських артистів. А додому поверталася з тяжким каменем на серці: чому ж ми не маємо права розповісти про себе, про свої радості й печалі, зачарувати нашими піснями, похвилювати нашими танцями?.. Не мертвими, як у балеті, а живими, народженими сонцем!..

І раптом — повідомлення: дозволено українські театри... Ждемо... То була пісня жайвороонка. Вона кликала до життя. І ніякі в світі сили — хіба смерть! — не могли заглушити цей поклик рідної землі... Все інше відомо...

Одна обставина прискорила й полегшила розрив з сім'єю.

В Гельсінґфорсі Марія Костянтинівна зблизилась з революційною молоддю і, очевидно, брала участь у революційній роботі. Це було напередодні 1 березня 1881 року. В дні розгрому в квартирі її був зроблений трус, правда, без наслідків. Та після цього всі виїзди за межі кріпості були припинені. «Золота клітка» обернулася на кам'яну в'язницю. Вихід був один — розрив. І вона зробила цей крок, окрилена завітною мрією служити своєму народові своїм мистецтвом.

Жереб був кинутий.

Народна стихія перемогла.

Для Марії Костянтинівни Заньковецької відкрився увінчаний безсмертям шлях подвигу за заповітом Шевченка.

Для українського театру відкрилась перша сторінка його славної історії.

КОЛЮЧКИ І ТРОЯНДИ

Єлисаветградщина (нині Кіровоградщина) — родове гніздо основоположників нового українського театру. Звідси вийшов Марко Кропивницький, що заклав перші

його цеглини. Звідси вийшла славна сім'я Тобілевичів: Карпенко-Карий, Садовський, Саксаганський. І сучасники цих художників сцени з гордістю називали скромний Єлисаветград «другими українськими Афінами», тому що першими Афінами вважали Полтаву — батьківщину «Наталки Полтавки».

Сюди з'їхалися діячі нового театру восени 1882 року, щоб готуватися до сезону і по лінії репертуару, і по добору творчого колективу. Цю організаційну роботу очолював Марко Кропивницький, а поряд з ним стояв уже відомий нам по Бендерах Микола Тобілевич, він же Садовський.

Тут пізньої осені того ж року з'явилась нова особа. За паспортом вона називалась дружиною полковника артилерії Хлистовою, за метрикою — Марією Адамовською.

Тепер ця особа вступила на тернистий шлях життя під новим, нікому невідомим прізвиськом, — від свого рідного гнізда, від своєї коліски, від тих живих простих людей, які напоїли її молоде жадібне серце невимовною красою народної пісні, збагатили її чутливу душу правдою народного життя і вклали в її уста невичерпне багатство живо-творного народного слова.

Так в літописах історії українського театру з'явилось нове ім'я: Заньковецька, Марія Костянтинівна.

Вона приїхала з далекої півночі, де в той час уже завивали холодні вітри, і тому була одягнена в теплу шубку з пухнастим білим песцевим коміром і в такій же песцевій шапочці, з-під якої дивилися схвильовані від глибоких дум, чорні, злегка вологі очі. Глянув на неї Кропивницький, усміхнувся й охрестив:

— Біле ведмежатко...

Так увійшла М. К. Заньковецька в театральну сім'ю.

Відразу ж закипіла робота... Підготовка до сезону.

А навесні наступного 1883 року нова, нікому доти невідома артистка вже виступала в Полтаві, на батьківщині українського театру, в завітній ролі Наталки — і спізнала першу радість успіху... Вдихнула аромат «блакитної троянди»... Та, на жаль, де троянди, там і колючки. І колючий, гострий біль від них вона відчула з першого ж дня вступу на сцену. Серед них минув і весь її життєвий і творчий шлях... Було багато-багато троянд! Але гострі колючки залишали криваві, незаживаючі рани.

З перших-таки днів її появи в трупі зашипили всілякі «суперниці»:

— Ач яка! Принцеса з Сандвічових островів.

І всі — ха-ха-ха! Значить, жарт уподобався. Причому це говорилося так, щоб та особа, про яку говорили, чула і жарт, і сміх.

Та публіка приймала нову «Наталку» з невимовним захватом, тому що на сцені була не актриса, а справжня, ніби вихоплена з живого життя дівчина, у якої і своє горе, і свої надії, і своя неждана радість.

Публіка зрозуміла, чому Наталка починала пісню «Чого вода каламутна» перериваним наспівним шепотом, який, поступово наростаючи, обертається в якийсь стогін:

— Спіши, мій...

Вона стогнала з простертими, тремтячими руками, ніби в народній масі, десь далеко-далеко, є той, хто почує її благання.

За кулісами народився новий жарт.

— Ану, тягни «сі бемоль»! — І хтось починав пиццати...

— Ні, це у принцеси таке «сі бемоль», а у нас воно зветься «ща-мозоль»...

І знов — ха-ха-ха!..

І все це доводилося терпеливо зносити. І кому? У кого в душі був справжній кладезь любові до світу, в який вона вступила. І скільки людей згодом відчули на собі її чутливість і щире піклування.

І все ж ці роки формування трупи можна назвати «медовим місяцем» у житті українського театру. Особливо з глибокою вдячністю згадувала Марія Костянтинівна про те, як на допомогу молодому театрові прийшов М. П. Старицький, — не тільки як людина великої культури, як драматург, що збагатив своїми п'єсами тоді ще небагатий репертуар, але й як людина, що вклала чимало грошей на декорації, костюми, на оркестр і хор, на забезпечення всіх працівників театру твердою оплатою залежно від становища кожного, а не в залежності від усяких випадковостей. Старицький допоміг театрові стати на ноги, дав йому можливість показати себе. А показати було що!

Почався шлях по Україні, всипаний квітами, і шлях по містах братнього народу — до Петербурга й Москви. Це були роки квітучої весни і плодоносного літа.

Та ця весна була коротка. Такому рідкому зібранню талантів стало тісно. І от почалися суперечки, чвари,

які дійшли до ворожнечі і закінчилися розходженням. Коли трупа розкололась, кожна сторона намагалася залучити Заньковецьку до себе. Вони добре розуміли, що успіх «діла» залежить від того, де вона опиниться.

— Цілком зрозуміло, — говорила одна ворогуюча сторона другій, — коли ім'я Заньковецької стоїть на твоїй афіші, ти величаєш її «царицею», а коли вона втече з твого табору, вся в сльозах, ображена, ошукана, окрадена, — тоді «царицю» ти вже називаєш «вовчинею».

І коли змучена, знесилена, розчарована в тих, кому вірила, Заньковецька наважувалась одійти від таких «діл» — звідкілясь з'являлися найсправжніші аферисти, які клялися найсвятішими словами забезпечити їй всі умови для служіння «святому мистецтву». А мета в таких благодійників була цаймерзенніша: обдурити і нажитись. То раптом з'явився такий землячок-благодійник з вигаданим прізвищем «Найда», то несусвітний пройди-світ Вирубов, — і довірлива до людини Марія Костянтинівна, нічого не розуміючи в «ділах», попадала в пастку.

Траплялися й такі нахаби, які з одвертим цинізмом заявляли:

— Охота вам провадити циганське життя з цими розбійниками, які на вас наживаються і вас обдурюють... У мене триста гарців срібла і десять гарців чистих червінців! Усе це буде належати вам, якщо...

Ображена в найкращих почуттях, вона бривала нахабу

— Моє життя належить народові, а не окремим особам. Я пішла з золотої клітки, щоб віддати йому свій талант, своє мистецтво, своє життя...

Розкотисте «ха-ха-ха» заглушало останні слова... І гіркі сльози образи теж не викликали співчуття в таких «благодійників». А тим часом ворогуючі сторони протягували одна одній «руку дружби». І як щиро раділа в такі дні Марія Костянтинівна!

Чи довго, чи недовго тривали ці «свята примирення» — громадськість раділа, і ми з задоволенням ходили дивитися вистави в такому знаменитому ансамблі на чолі з Заньковецькою.

Та добре, коли вдавалося довести сезон до кінця...

На Марію Костянтинівну ці чвари робили гнітюче враження. В такі хвилини вона іноді доходила до відчаю. Відгомін такого настрою ми знаходимо в листах до рідних і до тих небагатьох друзів, яким вона могла довірити свої

сумніви. В числі їх був і Папас Саксаганський, який тримався осторонь ворогуючих сторін, що робить честь йому.

В січні 1895 року в Одесі «Товариством русько-малоруських артистів» під керуванням М. К. Садовського при участі артистки М. К. Заньковецької була виставлена п'єса М. Старицького «Талан». Автор мав добрий намір вивести на людські очі театральне «болото», в якому захлиналась талановита, далека від усяких інтриг артистка Лучицька. У ній глядач відразу ж впізнав Заньковецьку.

Навколо неї копошились різні ділки, інтригани, суперники і суперниці, в яких легко можна було розпізнати живих осіб. Все це зробило виставу злободенною. На жаль, замість того, щоб витримати п'єсу в барвах викривальної сатири, автор створив слізливу мелодраму. Заньковецька, граючи роль Лучицької, почувала себе, як сама вона говорила, «на ешафоті». Грати саму себе — такого ще не бувало ніде на світі. Частина публіки теж дивувалась. П'єса незабаром була знята з репертуару.

Та й навіщо вона? Хіба в тій самій Одесі, яку Марія Костянтинівна любила більше за всі інші міста і де справді її любили як свою, рідну, а не яку-небудь іноземну, залютну зірку, — у неї не було інших можливостей, щоб довести своє право на високе визнання її таланту?

За багато років близькості до театру у мене зібралось чимало вражень. Деякі сценічні образи хотілось бачити і слухати без кінця. До них належала і Софія з «Безталанної» Тобілевича в чарівному, тонкому по майстерності виконанні Заньковецької. Особливо вражала в її виконанні сцена «щастя» з третього акту п'єси. Я знав, що ця сцена проходить всього протягом півгодини — від пів на десяту до десятої години вечора. І якщо мав змогу, я на той час обов'язково бував у театрі.

Був такий випадок. Одного разу в приміщенні оперного театру я дивився «Ромео і Джульєтту» Шекспіра із знаменитим Ернесто Россі в ролі Ромео. Дивлячись, як сімдесятилітній Россі з усієї сили старався зобразити п'ятнадцятилітнього Ромео, який вибирається по мотузній драбині на балкон до Джульєтти, я мимоволі думав про «Безталанну» — і все поглядав на годинник. Та ось — пів на десяту: саме час. За п'ять хвилин я був уже там, на початок третього акту.

Немов у проміннях вранішньої зорі, Софія — Заньковецька сяяла радістю. Радість світилась в очах, радість світилася в усіх її рухах... Ось вона по-дівочому сором'язливо щось шепнула Гнатові на вухо, і він, такий же радісний і гордий, обняв її й прошепотів:

— Гляди, щоб син був...

Весь театр засяяв у такому ж захваті... І так це йшло далі, все сяяло, звучало, радувало...

Ось вона — вже майбутня мати, хазяйка! Розмальовує піч... Уже перший голубок обведений синьою фарбою... Ось уже обережно вимальовується контур другого — і сама собою народжується пісня... Тиха, ніжна, ніжніша солов'їної:

Коло млина, коло броду
Два голуби пили воду...
Вони пили, вуркотили...

І при слові «вуркотили» вступив голос Гната, який непомітно підкрився й стояв, немов зачарований.

Це був дует, від якого завмирало дихання*.

Мабуть про такі хвилини у Гете сказано:

— Зупинися мить! Ти прекрасна!

Можливо, обом вони згадали той перший день знайомства в Бендерах... Було тут наше, рідне, живе, з п'яним запахом польових квітів, свіжого запашного хліба і липового меду в стільниках — рідні запахи нашої української хати... І такі ж живі люди, охоплені подихом весни. І тому я міг залишити в спокої прекрасні вірші шекспірівських героїв і сімдесятилітнього Ромео — Россі, щоб ще раз пережити сонячну радість Софії і Гната, а після того пролити сльозу над «Безталанною». Можливо, це було захоплення, але скільки б я дав за щастя знов пережити те творче зачарування, яке створювала на сцені наша незрівнянна, наша безсмертна Марія Заньковецька в цьому незабутньому образі, в цій сцені!

Репертуар її був дуже великий. Крім старої спадщини, заповіданої Котляревським і Основ'яненком, сюди входили героїні майже всіх драматичних творів Кропивни-

* В постановках інших режисерів тут виконувалась пісня, вказана в тексті Тобілевича: «На городі нявка». Але в спектаклях Садовського й Заньковецької співали пісню «Коло млина...», що збігалось з голубками, яких Софія — Заньковецька малювала на комані. — В. Ч.

цького, Карпенка-Карого, Старицького, тому що кожен з них, працюючи над п'єсою, насамперед мав на увазі роль для Заньковецької. Якість їх була далеко не однакова, та грати доводилося все. З часом багато відпадало і залишалось тільки найяскравіше, хвилююче, перевірене. В це сузір'я, поряд з образами з «Наймички», «Глитая», «Безталанної», «Доки сонце зійде...», входили також і Маруся («Ой не ходи, Грицю») і Аза («Циганка Аза»).

З якимсь священним благоговінням підходила Марія Костянтинівна до кожного слова й образу, що вийшли з-під пера безсмертного Шевченка. Роль Галі з «Назара Стодолі» стояла в неї на особливому місці. І п'єсу вона називала улюбленою «батьковою казкою», а перші свої успіхи на сцені зв'язувала з нею... Їй було дорогим саме те, що і в образі Галі, і в кожному її слові почувалася душа й дума поета, не перекручена чужою рукою, як це було, наприклад у п'єсі «Невольник», написаній Кропивницьким за однойменною поемою Шевченка, але з великими відхиленнями від оригіналу. І образ Ярини в «Невольнику» ніякою мірою не міг іти в порівняння з образом Галі, одним з найулюбленіших у репертуарі Заньковецької. Цей образ був якимсь осяяним, опроміненим. Сама вона говорила: «Коли я виступала в ролі Галі — мені завжди здавалося, що я перебуваю в якомусь старовинному храмі. Коли я вимовляю слова, які великий наш батько вклав в уста своєї любимі героїні, — мені здається, що я молось... Таке ж почуття охоплює мене, коли мені доводиться виступати на вечорах, присвячених пам'яті Шевченка. Не читаю, а молось!.. Інакше не можу».

Збережімо ці дорогі визнання, зв'язані з ім'ям артистки, яка в числі перших понесла в народ безсмертне слово поета.

Пам'ятний і незабутній виступ Заньковецької на одному з таких вечорів. Взагалі вона виступала поза театром дуже рідко, але виступи ці завжди були зігриті величезним творчим патхненням. Так було і в цей знаменний вечір, присвячений пам'яті Шевченка, в приміщенні Київського літературно-артистичного товариства. Виступав студентський хор під керуванням М. В. Лисенка, співаки виконували романси і пісні на слова поета, Садовський, як звичайно, читав «До мертвих і живих». Потім ще співали. І, нарешті, дійшла черга до Заньковецької... Вона читала. Ні, треба сказати інакше: вона створила живу поему «Тополя».

А втім, так і створив її поет — у формі драматизованого монолога, який можна прочитати і на самоті, і перед народом.

Марія Костянтинівна почала дуже тихо, ніби підготвуляючи слухача, створюючи певний настрій. Вона вже бачила цю одиноку тополю, гнучку та високу, яку буйні степові вітри хилять без жалю до самого долу. За що? Чому вона повинна загинати серед широкого степу?

Задумалась, розкрила свої очі і, вже звертаючись до людей, оповідала:

Постривайте, все розкажу...
Слухайте, дівчата...

І попливли один за одним — в картинах, де слово творить правду життя, — чарівні рядки. Ми не лише слухали... Ми бачили, тому що перед нами ожили слова й діла людей, як оживають вони на сцені театру.

«Минув і рік, і другий...» І знов, ніби завіса розкрилася і на сцені заговорили живі люди, створені єдиною могутньою силою слова художниці-чарівниці.

Ми стежимо за знедоленою дівчиною, яка вже знесилася, виплакала своє горе. Ось вона серед степу одна-однісінька:

Пала, стала, заплакала
І... і заспівала...

Ні, вона не співала, вона лише надавала словам особливого, наспівного ритму... А мелодія народжувалась сама собою, як від квітучої лілеї тягнеться аромат, від якого стає «і боляче, і солодко»...

Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю,
Рости, рости, тополенько,
Все вгору та вгору!..

Пісня скорботи плете своє золоте павутиння, яке обсоптує наші думи, наші почуття, наші серця... Зачарування триває...

А на естраді вона одна, чарівниця, ніби вона й є та сама тополя, скорботне оповідання про яку ми слухаємо.

І лише тоді прийшли до тьми, коли після глибокої паузи у голосі задзвеніли якісь нові акорди, пісня урва-

лася — і повільно, печально, похоронним передзвоним прозвучали останні слова сказання про «Тополю»:

Отак тая чорноброва
Плакала, співала,
І на диво серед поля
Тополею стала.

Цей драматизований «монолог», опромінений високим творчим натхненням, має право зайняти своє достойне місце в скарбниці геніальних творінь Марії Костянтинівни. Поряд з такими образами, як Наталка, Галя, Софія, стоїть і одухотворена «Тополя» — творчий дар геніальному «батькові» від його геніальної дочки.

Озираючись назад, на далекі роки, коли так хвилювали перші вистави, почуваш, що багато чого зав'яло, засохло, як квітка, забута в старій книзі життя. І тепер оживають лише найяскравіші, неповторні сцени, а іноді навіть лише окремі моменти.

Недавно ми дивилися «Доки сонце зійде...» в постановці театру ім. Франка і гостро згадали крик Оксани — Заньковецької, коли парубки обрізали в неї дівочу косу. Це був крик смертельно раненого, ніби гострий ніж встромився в саме серце... Так воно й сприймалося, адже справа йшла про знеславлену дівочу честь, про ганьбу, рівнозначну смертному вирокові... Чутливе, чисте в усіх своїх помислах дитя, яке мріяло про радості світлі й любов, обернулося в «покритку». Так розуміла актриса цю образку і такими барвами — сльозами і кров'ю — донесла її до чутливого глядача. Того ж вечора, коли я дивився цей спектакль у новій постановці, з повним переконанням відчув, оскільки права була Заньковецька, виступаючи після цієї п'єси у веселому життєрадісному водевілі... Хоча б навіть у такому, як етюд «По ревізії» Кропивницького. Життєрадісна мальовнича Пріська, яка насмішить тебе гострим словом, порадує веселою пісенькою, іскристим сміхом; ніби сонячним променем відгонить смуток, і глядач, наче після склянки пінистого вина, виходить з театру бадьорим і життєрадісним. І Пріська примушувала глядача забути Оксану. В пам'яті залишався тільки її неповторний гострий крик.

Та коли тут був крик відчаю, смертельної образи, то в «Наймичці» крик Харитини, коли за нею женеться Рухля-шинкарка, — зовсім інший. Це крик самозахисту, щоб

люди почули, та її сама шинкарка злякалась цього крику і швидко сховалась до корчми. Заньковецька не любила повторювати себе навіть у тому випадку, коли драматурги користувалися вже готовими прийомами. Особливо в фіналах драм, які звичайно кінчалися смертю героїні: «Падає мертва».

Показати на сцені «смерть» зовсім не так просто.

І питання про те, «як умирати», є для актора дуже відповідалним і показовим, як і для всякого майстра образотворчих мистецтв.

Чудовий російський актор П. Орленєв мав нахил до натуралізму, який з особливою яскравістю проявився у фінальній сцені Освальда з «Привидів» Ібсена. Він створював клінічну картину: в нього погасали очі, перекошувалося обличчя, відвисала щелепа, з кутків рота котилася сліна, і паралізований язик даремно намагався вимовити яке-небудь слово... Це виходило за межі мистецтва, хоча клінічно й було вірно.

Що стосується «умирання» Заньковецької, то його можна уявити, порівнюючи з тим, як «умирали» знамениті артистки: Сара Бернар і Елеонора Дузе.

Сара Бернар і умирала в тому ж умовно-романтичному французькому стилі, якого вона дотримувалася взагалі в своїй грі. В останній сцені з «Дами з камеліями» вона промовляла фрази в наспівному стилі, властивому акторам театру «Французької комедії». Вся в пишному мереживі, наче зіткана з морської піни, на смертному «ложі», що нагадує саркофаги, вона поступово знижувала силу звуку, скорочувала рухи рук, пальці яких непомітно для глядача розправляли складки сукні, і потім з останнім наспівним шепотом, з останнім коротким зітханням оберталася в пишну мармурову статую, яку можна бачити і в старовинних храмах Парижа, і на паризьких кладовищах.

Все це, звичайно, дуже театральне... Її худина, її характерні гострі риси обличчя, застигли хвили мережива і саркофаг замість постелі — все відповідало заздалегідь детально продуманому рисунку.

Елеонора Дузе була ближча до життя. Але її вона після «смерті» zostавалась «красивою» — в цьому була її мета. І руки — одна на грудях, друга витягнута вподовж тулуба, і пишне волосся, що злегка здибилосся набік, і спокійно-застигле, красиве обличчя з легкою усмішкою на злегка відкритих устах.

Це також було театральньо-красиво, вірніше сказати — живописно.

Марія Костянтинівна не думала про саркофаги, не думала про те, щоб її героїня і після смерті zostавалася «красивою». Вона «умирала» відповідно до обстановки, де їй належало «умерти». Залишаючись у межах реалізму, прийнятого у нас в мистецтві «передвижників»; не впадаючи в грубий натуралізм, вона й умирала на сцені у тій же художній правді, якою керувалася в своєму мистецтві взагалі. Маленький клубочок, лицем до землі, права рука відкинена кудись уперед... Пальці стиснуті. На обличчі відбиток спокою.

Це те, що Рєпін хотів відобразити на полотні.

Коли у неї питали, звідки вона взяла це, — артистка відповідала:

— У себе в Зацьках. Там умирили просто, тихо, наче йшли відпочивати після важкого життя...

Такою «відпочиваючою» ми бачили її осіннього дня 1934 року, коли нам сповістили про її смерть.

Хтось приніс гілку дикого винограду — багряне його листя злегка прикривало біломармурове чоло... Вона наче заснула в царстві осінніх квітів, які вона так любила... Ми дивилися і згадували: ось такою ж ми бачили її і на сцені... Без готики, без ренесансу — в правді життя.

Згадувалася смерть Олени в п'єсі «Глитай». В репертуарі Зацькової ця важка роль з'явилася вже в перші роки її роботи на сцені. А скільки дивовижних сцен у наростаючому драматизмі від дії до дії! Якими тонкими сітими облутав її підлий лиходій Бичок! Не забудеться сцена розлуки з Андрієм, який повинен був надовго залишити свою любиму дружину, щоб вибитися з боргів... Зрадництво п'яниці-матері, підроблений «лист» від чоловіка... Відчай... І страшна сцена — «бунту»...

«Геть сльози з очей, геть смуток...» Вона вирішила помститися на чоловікові за уявну зраду... Вона продає себе, свою честь, свою любов мерзеному «павукові».

Сцена цього падіння неповторна. Склянка з вином дзвенить на зубах. За нею — друга, третя. Ось вона, п'яна, в дорогих персях, святкує день своєї загибелі... Все як у маренні. І, зовсім збожеволіла, змішуючи сльози із сміхом, вона кричить до матері:

— Мамо, пора молодим князю і княгині постіль сласти... Ха-ха-ха!

Страшне це «весілля». І коли «павук» намагається її обняти, вона, п'яна й збожеволіла, відкидається.

— Ох, гидко мені! Де пляшки? — і знов зуби дзвенять по шиїці пляшки... І, знесилена, валиться додолу.

Таких сцен ще не бачено було в театрі. Такого заціпеніння глядачів, навіть після завіси, теж не запам'яталось... Могутній, пристрасний, грізний талант! Які ще перспективи у нього попереду? — так думалося в ті далекі роки.

А попереду ще страшніші сцени божевільля, хвилиного просвітління і знову глибокого падіння в безодню. Чи не переступила вона грані помсти? Чи не одуматися? Але ж звідки взяти сили, коли все втрачено: і сором, і совість, і честь. В затемненому мозку все переплуталось. То раптом замість мерзеного «павука» мигне образ Андрія... Ходять чутки, що хтось його бачив, що він повертається додому... Що він зустріне у своїй сім'ї?

Олена згадала про дитину: її треба нагодувати... Поліно пригорнула до грудей (пригадайте болгарську дівчину), заколисує, милує, намагається годувати.

— Мамо, мамо! Дивіться, вже дитина зовсім посиніла! (Кидає поліно в куток).

— Посиніла... (Звертається до «павука»). Купи мені синього на спідницю... Синього-синього, такого, щоб аж очі у себе брало...

Вдивляється в обличчя свого спокусника і відскакує з криком:

— Жаба, жаба... Скинь її з мене!.. Впилася в тіло, кров п'є... Стривай, я її вб'ю!

У цю моторошну хвилину входить Андрій. Він жахнувся... Обман розкривається. Та пізно: серце не витримує, і Олена падає на землю мертвою...

Ну хіба можна після цього неймовірного напруження слухати монологи Андрія, який мучиться над трупом своєї страдниць Олени, ударом ножа кінчас з винуватцем усіх його нещастя і знов припадає до трупа коханої:

— Горличко моя, серце моє... На кого ж ти мене покидаєш на цім холоднім зрадливім світі...

Цікава думка К. С. Станіславського про цю п'єсу і про виконавців. Він бачив п'єсу під час московських гастролей, а поділився враженнями в дні перебування МХАТ у Києві в 1912 році.

«У п'єсі нагромаджено надто багато страждань і введено багато зайвих розмов і персонажів. Але задумано

сильно. «Абаш-Паук» (так Станіславський називав Бичка) страшний, та в побутовому відношенні цілком правдивий і можливий. Коли б Кропивницький був лише режисером, а не актором і автором крім того — він зробив би з п'єсою те, що потрібно, і п'єса від цього значно виграла б. Щодо Заньковецької, то на її маленькі плечі звалено страшний тягар... Полегшити наполовину. Стало б багато краще. Але те, що зроблено, говорить про величезний талант. А головне — все своє, від початку й до кінця. Сцени оп'яніння і божевілля — потрясаючої сили. Талант винятковий, свій, національний... Я б сказав — істинно народний».

«На таких ролях, при тій нервовості, з якою грає артистка, можна загинути», — такими словами закінчував Суворін свою велику, палку рецензію про Заньковецьку в цій п'єсі. І далі, звичайно, своє незмінне:

«Яка це була б чудова Офелія...»

А ми кажемо: «Яка справді чудова була вона саме в цій важкій і хвилюючій ролі». І бажали їй дальших чудес на рідній сцені.

Тут нам необхідно повернутися до того історичного концерту, на якому Марія Костянтинівна так дивовижно драматизувала «Тополю» свого любимого поета.

За товариською вечерею, якою закінчився шевченківський вечір, темою розмови була ця яскрава творча композиція. Говорили про красу й життєвість образів, заповіданих безсмертним генієм. Говорили і про те, що від нього «нещасне кохання» проходить червоною ниткою по всій українській драматургії. Але дехто висловлював думку про необхідність перейти до нових драматургічних мотивів, що дало б змогу внести пожвавлення в творчу діяльність навіть таких видатних талантів, як «наша глибокошановна Марія Костянтинівна».

Серед присутніх була й Леся Українка, яка теж брала участь у цьому концерті. Вона слухала зосереджено все, що говорилося, а далі мимоволі вступила в розмову. Її розумні очі були спокійні. Але почувалося, що в мозку вже назріли якісь серйозні, як завжди глибокі, думки, що рвалися на волю...

Я не можу передати дослівно всього, що вона сказала в цей вечір. Це не була промова, яку виголошують оратори. Швидше це була розмова, але висновки з неї zostалися в пам'яті.

— «Нещасне кохання»... А вкажіть мені іншу тему, яка зрівнялася б з нею у всесвітній літературі? Воно не нами вдумане, а народилося від нещасної долі наших жінок і дівчат. Народилося з життя, значить, не пам'ятого виводити зі сцени. А те, що нас позбавили права виходити з рамок «селянського життя», — це наше горе, та в цьому горі є й радість: жоден у світі театр не приділяв стільки уваги простому народові, як наш театр... І в цьому заслуга театру, і таких його діячів, як наша любима Марія Костянтинівна. А хто хоче дивитися «щасливе кохання» — йдіть в оперетку. Там усі лиха кінчаються канканом. Нам з вами не по дорозі...

Вона ласкаво усміхнулась, і їй усміхнулись.

— За «нещасне кохання». І за того, хто перший звернув увагу нашого людства на дівочі сльози! За нашого великого батька Тараса Григоровича Шевченка!.. І за того, хто своїм талантом показав у безсмертних творах трагедію жіночої та дівочої долі!

«Новаторам» довелося приєднатись до загального гостю.

Цього вечора ми відчули в простих словах, сказаних з привабливою щирістю, якусь глибоку правду, що стояла так близько біля нас, та ми ніби не помічали її.

Важку жіночу долю в живих, незабутніх образах показала Марія Заньковецька. Створені істинним генієм, вони стоять перед нами, наче вирізьблені з мармуру або вписані геніальним майстром пензля, — безсмертні пам'ятники нашого театрального мистецтва.

Тепер нам треба розповісти про завітну і, на жаль, не здійснену творчу мрію, яку Марія Костянтинівна берегла протягом багатьох років. Ми маємо на увазі образ Катерини з драми Островського «Гроза».

Як і коли народилась ця мрія?

Вже в перші роки творчої діяльності Заньковецька виступила в п'єсі Тобілевича «Наймичка» у великій драматичній ролі Харитини. Можна було дивуватися, яким чином молода, починаюча артистка могла не тільки оволодіти такою складною роллю в цілому, але й розробити її в таких деталях, які доступні лише великому й досвідченому майстрові сцени. Вона не тільки розробила свою роль у відповідності до розвитку сюжету, але збагатила кожен акт такими «хвилинами», які, немов маяки, освітлювали трагічний шлях Харитини.

Вже в першому акті — у фразі: «За що так мучусь? Всім чужа... Краще не жити» — вона розкриває куточок безвихідної скорботи цієї безпомічної, безрідної дівчини, майже дитини, яка опинилася в пупких безжалісних руках шинкаря. Звідси, з цієї безвиході, спалахує іскорка надії, яка світиться в звертанні до матері, померлої в злиднях і ганьбі:

— Не вмру в корчмі, як ти вмерла. Порадуйся, мамо, за мене...

І з якою дитячою довірливістю вона цілує руку свого «рягівника», повна віри в його добрі наміри.

В другому акті дитя починає прозрівати. Серце віщує щось недобре. І багате вбрання «ключниці» у нового хазяїна-благодійника вже лякає її якоюсь новою бідю. В наростаючій тривозі з наболілого серця виривається перший стогін:

— Де ти, де... Вернись же до мене, моя пошарпана, знівечена доле, вернись і заспокой мою душу...

Харитина на розпутті... І як трагічно була передана ця самотність дівчини серед чужих, ворожих і підступних людей.

Не знайшла підтримки вона і в Панаса, який не зрозумів ні її любові, ні її страждань. Але знайшлася сила й воля кинути слова гніву і правди в лице підлого спокусника... У голосі — ридання, в очах — ненависть.

— Нічого не треба, все кину під ноги... Ви дали мені одяжу гарну, обморочили, обдурили мене, життя моє отруїли... Спасибі за ласку. Нічого тепер мені не треба...

Слова видітають, як із палаючого вулкана, і вся вона — бунтівлива. Шпурнула пишне вбрання сорому й ганьби — і ніби легше стало...

Здавалося, рана не смертельна, і очі зосереджені на слабких зорях надії.

— Прощай, багата оселя. Бодай же й ти вся вогнем поїнялась, як ти запалила мій спокій вогнем пекельної муки...

Кожне слово — огонь, пожар, у якому клекотіли і гнів і образа. Та недовго. Невистачило сили на боротьбу... Самотність, ганьба, страшно «нікуди йти», — і зостався останній шлях: у могилу. Урвати життя, яке так поглинулося над сиротою...

Тут кожне слово обпалює, як розпечене залізо. І в думках про Панаса, і в прощальному слові до матері:

— Мамо, мамо, чи чуєш ти, як стогне моя душа... Нащо ж ти мене породила, чом ти мене маленькою не втопила?.. Прилинь же до мене з того світу, візьми до себе замучене дитя своє. Не маю більше сили... Не маю...

І останнє слово, останній крик смертельно пораненого серця, стогін безнадійності:

— Прощай, Панасе...

Ми навели уривок цих передсмертних стогнань, бо в них було вкладено все те, що чулося колись із серця народного і що надавало їм якоїсь стихійної хвилюючої пристрасті, печалі і скорботи.

Кому судилося чути цю скорботну симфонію знеславленого, закривавленого серця, той ніколи не забуде її.

Щодо сценічної ситуації, тут, звичайно, почувасться вплив «Грози» — остання дія, коли Катерина робить свою смертну путь до волзького виру. Але працюючи над роллю Харитини, Заньковецька ще не бачила «Грози» і розробила цю заключну сцену зовсім самотньо, без сторонніх впливів.

Незабаром однак, буваючи в Петербурзі і Москві, Марія Костянтинівна бачила «Грозу» декілька разів з такими видатними виконавцями ролі Катерини, як Стрепетова і Федотова. Роль Катерини дуже зацікавила Марію Костянтинівну, особливо у виконанні Стрепетової. По характеру свого геніального й самотнього обдаровання вона ближче, ніж інші, підходила саме до того образу, який уже виникав у творчих думках Марії Костянтинівни. Одного лише бракувало у хвилюючому образі Катерини — Стрепетової: тієї буйної краси, якою дихав цей образ у Островського... щоб «бунт» Катерини нагадував стихійний бунт красуні Волги, яка ламає холодні льоди в грізному весняному пориві.

Треба, щоб Катерина викликала не почуття жалю, як у Стрепетової, а почуття захоплення перед могутньою силою, яка ламає льодяні окови «мертвого царства».

Над цим багато думала Марія Костянтинівна, випошуючи в серці свій образ Катерини. Нам доводилось багато і довго розмовляти на цю тему, що так глибоко запала в душу нашої геніальної художниці, творця цілої галереї неповторних жіночих образів. Були різні причини, які заважали здійсненню цієї великої творчої мрії.

Найзручніше було поставити «Грозу» в ті роки, коли український театр завоював собі тривке становище

в Києві, коли в репертуарі з'явилися такі класичні твори російської драматургії, як «Ревізор» та «Доходне місце».

Ми знали, що Марія Костянтинівна довго й серйозно працює над образом Катерини, — за своїм планом, своєю творчою палітрою.

І лише випадок дав нам не те що можливість, а щастя бачити маленький фрагмент з цієї великої скульптури — потрясаючої сили пристрасті і хвилюючої правди.

Мені колись довелося поділитися на сторінках нашої преси спогадами про цей незабутній етюд, який ми дозволимо собі навести знов тому, що писався він тоді під свіжішими враженнями в зв'язку з недавньою смертю нашого генія сцени.

Одного разу, після п'єси Карпенка-Карого «Повнад Дніпром», знову заговорили про «Грозу».

Поки в кабінеті Садовського йшли підрахунки прибутків і видатків, ми вийшли на сцену. В театрі темно й порожньо. На сцені висів черговий ліхтар, біля виходу дрімав сторож. Задник був спущений. На ньому синіла Дніпра далечінь. На сцені залишилися неприбраними «кручі» і «пагорки», вкриті рогожею з штучною зеленою травою. Від ліхтаря на задник падали смуги світла, створюючи ілюзію далекої річки, повитої туманом.

Марія Костянтинівна в глибокій задумі пройшла по сцені, спинилась і задивилась на далекі звиви ріки, намальованої на заднику... Приставила парасольку до куліс, ще раз пройшла, спинилась біля «кручі».

І сталося щось несподіване, неповторне...

Вона скинула руками, здається, навіть змінилась на обличчі, і з наболілих змучених грудей, немов з кратера вулкана, спалахуючи, полились якісь слова:

— Куди тепер? Додому йти? Ні, мені однаково, що додому, що в могилу...

Я відразу не збагнув. Хотів щось відповісти. Але на мене дивились очі, яким не відповідають — їх вчувають. Величезні, глибокі, освітлені якимсь внутрішнім вогнем... Я затамував подих і завмер.

— Так... Що додому, що в могилу... *(Сіла на зелений горбок, перебирає пальцями травичку).* Під деревцем могилка... Як хороше... *(Велика пауза.)* Так змучилась я... Навіщо мені тепер жити, ну, навіщо? Нічого мені не треба... Сумно мені. Ах, як сумно мені... *(Обняла зелений горбок і простогнала).*

— Лишенько, сумно мені, су-у-мно...

Передо мною діялось чудо. Я зрозумів, що все це — і думи, і мрії, і розчарування — виливаються словами Катерини в творчому сприйнятті генія.

Вона припала обличчям до трави, а пальці її дряпали землю, — і без краю страшне «су-у-мно» стогнало, мов буря... І враз підвелась, вирівнялась, як струна, зметнула руками. В білих пальцях трепетали штучні травички, висмикнуті з «могилки».

— Радість моя-я-я!

І слова дунко звучали в пустині театру.

— Життя мов-є-є...

— Душа моя-я-я...

— Відкликнись!..

Простогнала, прислухалась — чи не озветься хтось.

І стояла трепетна, стражденна.

— Вітри буйні-і-і... Перенесіть йому мою печаль-тугу-у-у...

І в порожній коробці театру глухо перекочувалось «у-у-у-у»... Так, напевно, стогнала-тужила колись Ярославна в Путивлі-граді, звертаючись зі своїми закляттями і до вітрів, і до сонця, і до Дніпра-Славутича...

Так стогнала-закликала Катерина над Волгою. Її словами, що плачуть, як буря, кличуть, як лемент потопаючого, провіщала тепер Марія Костянтинівна.

Ніхто не озвався. Знесилена, вона знову припала до могилки і заголосила. По-справжньому, по-народному, як тільки вона й могла голосити:

— В могилу... В могилу... В могилі краще... — тужить, як мати над могилою дочки. — І сонечком її пригрів, і дощиком її змочить... Весною на ній травичка виросте, пташки прилетять на деревце, співатимуть, діточок виведуть...

...Дивне почуття... Я ж знаю, що всі ці слова взято з останнього монолога Катерини, чув їх десятки разів од славетних трагічних актрис. Але нічого схожого й на думку не спадало ні їм, ні мені. Ця глибока народність незгладимого горя, цей справжній народний «плач» замість якої завгодно декламації — завжди фальшивої і театральної... Новий світ страждань відкривався передо мною...

Виплакавшись, підвела голову, присіла, дивиться навколо очима, що бачать тільки смерть, — і враз поміти-

ла, як безумна Офелія, в своїх руках пучечок трави. Похитала головою на знак згоди і примирення зі смертю.

— Так... розцвітуть квіточки... *(Перебирає травичку і наче кидає в ріку.)* Жовтецькі... Червоненькі... Голубенькі... Всякі... *(Пучечок випав з рук.)* Як тихо... Як добре... А про життя й думати не хочеться. Знову жити? *(Підвелась трепетна, пройшла обережно кілька кроків.)* Ні, ні, не треба... Недобре... *(З жахом, ледве чути.)* А спіймають мене *(відступає спиною до берега)* та повернуть додому силоміць... Ні. *(Біля самої кручі зносу зметнула білими руками-крилами і крикнула радісно, мов у святло визволення з неволі):*

— Друже мій! Радість моя! Проща-а-а-й!..

І дзвінка луна повторила: «а-а-й...»

Заньковецька опустилась на горбок, потроху приходячи до пам'яті. Очі померкли, обличчя мокро від сліз... Підвела голову і зустрілась очима з Садовським, який вибіг з кабінету на перші її слова і закам'янів на порозі, дивлячись з захватом. Він був приголомшений, на його суворому обличчі сльоза проклала мокрий слід.

Марія Костянтинівна немов прокинулась і заговорила суворо:

— Чого ти тут стояв? Тобі це нецікаво...

І з образою одвернулась, ховаючи обличчя, мокро від сліз.

— Ну-ну, не сердься... Не сердься...—сказав він трохи хрипким голосом, підійшов до неї, міцно поцілував її в руку і в чоло.

— Будеш грати Катерину... Даю тобі слово. Нехай-но трохи каса збільшиться... Будемо грати. Там і мені робота знайдеться.

Ми розійшлися на світанку. Ранок зустріли над кручами Дніпра, в саду колишнього Купецького зібрання. І багато говорилось хороших слів.

На жаль, поставити «Грозу» не вдалось. Стороння сила втрутилась — і незабаром Марія Костянтинівна вийшла з групи Садовського, з яким у неї були зв'язані кращі роки життя і творчості.

Що ж було особливого в тому фрагменті? Насамперед, образ Катерини дихав справжньою народністю: бурхлива, непокірна стихія знайшла свій яскравий вияв у кожному пориві, в кожному прояві великих і глибоких переживань. У такому зразку почувалась незламна воля. Ця

Катерина йшла назустріч смерті в ім'я торжества життя. Не для себе, то для інших, яким уже легше буде йти, коли захитались вікові стіни жіночої неволі. Її прощальні слова «Друже мій, радість моя, прощай» звучали як заклик: хто хоче жити, борись, як боролась я...

Палаючі очі перед останньою миттю життя і були саме тим «променем світла», про який писав Добролюбов. А нам довелося бачити на своєму віку багато яскравих Катерин, але нічого рівного цьому «чуду» я не бачив... Бачив я й жахливе. Це була Катерина, виліплена з уламків героїнь Метерлінка. Якась Венера, Мадонна на волзьких кручах. Втім і Волга нагадувала казкову Стікс-ріку, на якій Харон перевозив душі померлих на той світ. Для Заньковецької Катерина могла бути вершиною її творчого сходження від Наталки, після сорока інших, створених нею образів, відзначених диханням генія, — до завітного образу, в якому передсмертний стогін виростав у переможний заклик до життя.

Замість цього в репертуарі великої актриси з'явився образ «маленької страдниці великого міста» у п'єсі Шніцлера «Забавки». Тут теж ми побачили чудо перетворення «маленької драми» на «велику трагедію маленьких людей». Але не для цього треба було пройти великий шлях, вкритий трояндами і колючками.

А Катерина й була останньою колючкою, яка дуже боляче ранила багато вистраждале серце.

Вихід Заньковецької із театру Садовського в 1909 році, по суті кажучи, був взагалі виходом із театру, з яким зв'язана була краща пора її життя. Правда, це був не перший відхід «на покій», але він був останнім.

І знов — Ніжин, як і в 1905 році, після розчарування від подорожі до Галичини, де український театр ледве животів. І знов Марія Костянтинівна в колі молоді, яка прагне припасти до джерела живої води. Знову гурток аматорів, з якими була поставлена п'єса «Лісова квітка», знову «Наймичка», яка воскресила далекі дні юності. Це відноситься до 1912 року. А 1914 року в тому ж Ніжині Заньковецька виступає в п'єсі «Суета» в ролі Тетяни Барпльченко.

Місцевий рецензент писав:

«Особливо чудово був переданий момент переживань Тетяни в її тісному й незвичному вбранні, коли вона, щоб

заспокоїти чоловіка, з незрівнянним юмором сказала: «уже мені не давить», — слова, які потонули у вибуховій сміху всіх глядачів...»

Так, вона могла й розвеселити. Для цього у неї була в минулому Цвіркунка в «Чорноморцях», і Пріська в «По ревізії», і Устя в «За двома зайцями».

— Дозвольте, — враз несподівано згадувала Марія Костянтинівна, коли я мав добрий, але не здійснений намір зробити повний список ролей, в яких їй доводилось виступати, і коли, здавалося, все головне вже було записано, — а в Ростові я співала Оксану в «Запорожці за Дунаєм»...

Вписали і Оксану... А потім пригадалося, що у водевілі «Ямщики» вона чудово зіграла роль хлопчика Стюпки... Так ми і не закінчили нашого реєстру. Не збираємось закінчувати його й тут. Гадаємо, що головне, про що треба було сказати, ми сказали. І про сльози і про радості.

Основними етапами мандрівного життя Марії Костянтинівни після вступу її в 1882 році на сцену можна вважати:

Трупа Кропивницького (1882 р.), трупа Старицького (1883—1886 рр.), товариство Кропивницького (1886 р.), трупа братів Тобілевичів і Старицького (1890 р.), трупа Наїди (1891 р.), товариство Старицького (1892 р.), антреприза Садовського (1893—1903 рр.), трупа Волика (1903—1905 рр.), гастролі в Західній Україні (1905 р.), Заньковецька організує у Ніжині групу аматорів (1905—1906 рр.), антреприза Садовського (1906—1910 рр.), в Ніжині Марія Костянтинівна організує ще один гурток молодих акторів (1910—1914 рр.), товариство М. Заньковецької, Саксаганського й Мар'яненка (1915 р.), українська трупа під керівництвом М. Заньковецької (1918 р., Ніжин), Державний народний український театр (1919—1921 рр.) і театр ім. Заньковецької (1922 р.). Далі — знов Ніжин, а з 1926 року — відпочинок у родині Воликів-Адасовських... Так проходили роки великого життя!

— Ноги підломлюються, — говорила вона з тихою скорботою...

А невтомне серце кликало й рвалося до творчості, до служіння рідній землі, рідному народові...

Виступ в «Суєті» в ролі Тетяни дав Марії Костянтинівні підставу не без гіркої печалі записати в своїй незакінченій автобіографії:

«Тепер я перейшла на амплу комічних і драматичних старух...»

Ні, амплу у неї було зовсім інше: правда про жіночу долю. В цьому «амплуа» вона пройшла перед тисячами і тисячами очей двох поколінь. І у вінку безсмертя зійшла зі сцени. Випадкові виступи, — наприклад, роль матері в п'єсі Гуцкова «Уріель Акоста», — не заслуговують уваги...

Така ж велика й значна була її громадсько-політична робота, невіддільна від творчості артистки.

Хіба можна викреслити з її життя день 18 жовтня 1905 року в Ніжині, коли вона з відкритим лицем виступила перед озвірілою бандою погромників і голосно кинула їм виклик:

— Кого ви збираєтесь убивати? Убивайте мене — ось я стою перед вами беззбройна і кричу: геть самодержавство, хай живе справжня народна конституція!.. Чого ж ви зупинились?.. Робіть свою чорну справу.

П'яна банда заціпеніла перед відвагою маленької жінки. Студенти, які наспіли на цей момент, розігнали погромників.

Так у ті ж дні і в тому ж році в Полтаві Володимир Галактіонович Короленко виступив з ричарською сміливістю проти банди погромників і, підтриманий групою робітників з паровозоремонтних майстерень, зупинив розпочатий погром.

В лютому 1897 року по всій Росії пройшла хвиля демонстрацій протесту проти сваволі царських сатрапів у зв'язку з самовбивством курсистки Марії Ветрової. Ув'язнена в Петропавловську кріпость, вона стала жертвою жандармського насильства. Юна дівчина не знесла безчестя і зважилась на самовбивство: облила себе гасом з тюремної лампи, підпалила своє плаття і обернулася в живий факел. Померла вона після страшних мук 12 лютого.

На столі її камери знайшли обгорілі аркушки паперу, на якому збереглося лише кілька слів: «Сьогодні я спалюю свої крила. Спалюю разом зі своїм життям. Живи, велика Маріє, і надихай людей на подвиг, на боротьбу. Прощай... В цю хвилину більше ніж коли-небудь

твоя Маруся.

Це вона, родом з Чернігова, скромна сільська вчителька, під неперборним враженням сценічних обра-

зів, створюваних на сцені театру М. К. Заньковецькою, кинула школу і полетіла в Петербург на вищі жіночі курси. Там вступила в гурток революційної молоді, була арештована — і загинула.

Передсмертне слово дівчини було звернене до Заньковецької.

У журналі «Життя і слово», що виходив у Львові за редакцією Івана Франка, в лютевому номері за 1897 рік була вміщена стаття про самогубство Ветрової і вірш, присвячений пам'яті мучениці. Можливо, що автором цього вірша був сам Франко. Наведемо останні рядки:

Ой не плач, моє серце, ой цить.
Нехай плачуть маленькі діти.
Нам не плакати треба — робить.
Краще зовсім на світі не жить,
Ніж рабами довічними жити*.

Перебуваючи в 1905 році у Львові, Марія Костянтинівна провідала славного поета-революціонера, одержала від нього на пам'ять томик із зворушливим написом. Після палких слів на адресу артистки, яку Франко вважав геніальною й незрівнянною, було написано кілька рядків про велику роль істинного таланту:

«Велика сила справжньої штуки. Горлиця розправляє крила і летить у блакить неба, і хижий вовк затуляє пащеку свою, розтулену «во еже пожрати кого», і стомлений подорожній, на шляху до могили, враз оживає і проти розуму, голосом серця промовляє:

— А життя все-таки чудове. І. Ф.»

Ці рядки були списані мною з оригіналу, який зберігався у Садовського на хуторі Зелений клин. Дальша доля книжечки мені невідома.

У Ніжинському музеї ім. Гоголя в «Кутку М. К. Заньковецької» до війни зберігався адрес від групи ніжинських робітників з дуже знаменною вказівкою:

«Від широкого серця дякуємо великій українській артистці за *послугу, зроблену нашому ділу*, і бажаємо, щоб її великий талант ще довго світив нашій бідній та безталанній Україні».

* У Лесі Українки у вірші, присвяченому пам'яті Марусі Ветрової, є відгомін «спаленого папірця»:

Запалилося слово в кінець
І спалило тонкий папірець.

Дата адреса — 1906 рік, 2 квітня.

А скільки таких «діл» зосталося без усякої реєстрації! Про це знала тільки вона.

Так гармонійно в житті Заньковецької поєднувались хвилюючі «слова», що потрясли серця слухачів із сцени театру, з благородними ділами, про які знали лише вона та ті люди чи групи людей, яких вони стосувались.

Все робилось тихо, без шуму, без найменшого натяку на яку-небудь рекламу, до котрої вона ніде й ніколи не влавалася.

І хіба не образливо, коли називали її «наша Сара Бернар», яка була не тільки «королевою сцени», але й «парисею реклами»...

Напередодні приїзду Сари Бернар обов'язково у відповідній пресі з'являлися різні «сенсації», наприклад, що «Сара Бернар возить з собою прирученого тигра, який захищає її від надокучливих відвідувачів». Або: «Сара Бернар робить такі успіхи в живопису, що навіть має намір після гастролей залишити театр і віддатися виключно мистецтву фарб і пензля... Її картини, виставлені в паризькому салоні, були розкуплені в один день по дуже високій ціні»...

А картини писали безробітні паризькі художники, які з радістю ставили під своїми етюдами ім'я знаменитої актриси. Звичайно, за певну, хоч і скромну суму...

Заньковецька була навіть проти того, щоб на афішах її прізвище друкувалося яким-небудь особливим великим шрифтом.

Її світле ім'я не потребувало реклами. Такою вона пройшла свій важкий тернистий шлях слави. Такою зберігають її образ у своєму серці її сучасники... В ореолі цієї слави ім'я її живе в наших театрах, які свято шанують світлі заповіді геніальної артистки, благородної людини і полум'яної громадянки своєї батьківщини.

Нехай же і в пам'яті нашого народу вічно живе споми про Марію Заньковецьку. З прапором боротьби за щастя свого народу вона виступила на подвиг у найжорстокіші часи царського свавілля і вже на схилі своїх літ радісно вітала будівників нового життя, народів-братів нашої великої сім'ї Радянських Соціалістичних Республік.

